

Y PENTRE
GWYN . . .
YSTORI . . .
BORE BYWYD
. . . GAN . . .
ANTHROPOS .

Digitized by the Internet Archive
in 2025

https://archive.org/details/bwb_KV-747-540

W. Williams

Wynneb-ddarlun.

Canllaw'r bont! pa le mor braf?
Tra'r heulwen ar yr afon.

Y PENTRE GWYN . .

YSTORI
BORE
BYWYD.

GAN

ANTHROPOS.

GWRECSAM :
HUGHES A'I FAB, CYHOEDDWYR.

1909.

✱

“ Ffurfafen bell yw mehyd oes,
Serennog fel y nen,
Ac ymysg dynion neb nid oes
Na hoffa godi ei ben,
I edrych draw i'r amser fu,
A syllaf finnau gyda'r llu,
Ac O ! fy seren fore gu,
Wyt ti,—fy Ngharreg Wen ! ”

CEIRIOG.

✱

IRhagymadrodd.

Y N yr ystori sydd yn dilyn, gwnaed ymgais i bortreadu y bywyd pentrefol yng Nghymru cyn i'r cyfnewidiadau "diweddaraf" ei oddiweddyd. Y mae y cymeriadau a'r digwyddiadau wedi eu cyfleu, hyd y gellid, yn unol â'r syniad oedd gennym am danynt yn y cyfnod hwnnw pan oedd lliwiau mebyd yn gosod eu delw ar bopeth y deuem i gyffyrddiad âg ef.

Yr oedd yr allanolion yn hynod syml a diaddurn, a'r Pentre, fel ei drigianwyr, yn gwbl amddifad o unrhyw hynodrwydd, neu hanesiaeth henafol a chyffrous. Ond yn y cyfryw lanerchau y tyf cymeriadau naturiol a gwerthfawr; ac y mae dylanwad rhai o'r cyfryw wedi ymsuddo i feddwl ac i fywyd Cymru. Nid oes coffa am danynt mewn cylchgrawn, na bywgraffiad; ond dichon y bydd yr hyn adroddir am danynt yn yr ystori hon yn rhyw fantais i ereill i weld eu neilltuolion, pan oeddynt yn gwasanaethu eu cenhedlaeth yn y "Pentre Gwyn."

Ac, yn yr hyder hwn, y cyflwynaf y llyfr i'r to presennol o ddarllenwyr ieuaic fy anwyl wlad.

ANTHROPOS.

Cynhwysiad.

PENNOD	TUDAL
I.—Y Pentre Gwyn	1
II.—Y “ Britis Scwl ”	7
III.—Dyddiau Gwyl	14
IV.—Y “ Slendai ”	22
V.—“ Shou ” Bwystfilod	29
VI.—Dau Ymwelydd	36
VII.—Coed y Barcud	43
VIII.—Ffynnon y Ddol.	49
IX.—Plas Marian	58
X.—Saboth y Pentre	64
XI.—Cyfarfod y Plant	73
XII.—Yn y Gaeaf	81
XIII.—Cylchwyl y Nadolig	88
XIV.—“ Tomos Olfyr ”	94
XV.—Y Plant yn Chwalu	100
XVI.—Edrych yn ol	106

Darluniau.

Canllaw'r Bont—*Wynneb-ddarlun.*

Y Pentre Gwyn.

Coed y Barcud.

Ffynnon y Ddol.

Y PENTRE GWYN.

PENNOD I.

++++

Y Pentre Gwyn.

HES o dai ar fin y “ffordd fawr;” rhes arall ychydig o’r naill du, gyda gardd daclus o flaen pob ty; ychydig o dai diweddarach, heb fod yn y “rhes,” ond yn gwbl anibynnol ar bawb

arall,—dyna yr olwg gyntaf a gaffai ymdeithydd fyddai yn mynd ar draed, neu mewn cerbyd, heibio Pentre Gwyn. Lle digon cyffredin ar amryw gyfrifon,—dim ond nifer o dai lled henafol, a’r rhai hynny wedi eu gwyn-galchu, gyda’r eithriad o ddau neu dri, lle yr oedd yr eiddew, neu goed rhosynnau, yn tyfu ar hyd y muriau. Nid oedd yno yr un ty mawr iawn, er fod ty Mr. Jones, yr “Ocsiwniar” gryn lawer yn fwy ac yn uwch na’r un o’r lleill. Nid oedd dim enw na rhif ar yr un o’r tai. Yr oeddynt yn cael eu gwahaniaethu oddiwrth eu gilydd drwy eu cysylltu â’r sawl fyddai yn byw ynddynt; ty Dafydd Owen oedd un, a thy Sioned Williams oedd y llall. Nid oedd yno yr un addoldy, yr un siop o fath yn y byd, na’r un dafarn; ac er fod Mr. Bowen, y Person, yn

lletya yno, yr oedd yr eglwys,—nid eglwys y plwy',—ryw hanner milltir o'r lle. Ond i lanw y diffyg, os diffyg hefyd, am y pethau a nodwyd, yr oedd yn y Pentref dri gweithdy lled adnabyddus. Un o honynt oedd gweithdy'r saer, y llall ydoedd gweithdy'r crydd; a'r olaf, ond nid y lleiaf, ydoedd gefail y gof. Rhwng y cyfan, yr oedd y Pentre, ar ddiwrnod gwaith, yn lle bywiog a phrysur; a chan fod yr oll yn lled agos at eu gilydd, yr oedd eu seiniau megis yn ymgymysgu ac yn ymdoddi ynghyd,—swn y llif, swn y morthwyl ar y "lapston," swn y fegin fawr. Pennaeth siop y saer ydoedd Richard Roberts,—dyn mawr, afrosgo, a thawel. Nid oedd dim yn abl i'w gynhyrfu, na'i yrru oddiar ei echel. Ond yr oedd ei air yn ddeddf, ac yr oedd gan blant y Pentref fwy o ofn Richard Roberts y Saer na neb arall, er na fyddai yn arfer dwrdio na cheryddu, ond yn bur anfynych. Ond yr oedd rhyw awdurdod yn ei edrychiad oedd yn fwy na geiriau. Anaml y clywid neb yn siarad yn uchel yn y gweithdy hwnnw. Yr oedd dylanwad distaw y meistr, rywfodd, yn gosod ei argraff ar bawb arall.

Dyn bychan, gwelw, parablus, oedd Henry Lloyd y Crydd. Yr oedd ganddo nifer o lanciau yn ei weithdy, ac nid lle distaw oedd hwnnw! Nid lle segur, chwaith, ond yr oedd yno ryw sgwrs ar "droed" yn wastad,—hanes y Senedd, a hanes cyfarfodydd cyhoeddus fyddent wedi bod, neu yn cael edrych ymlaen atynt, yn y dref gyfagos. Ond y prif beth yn siop y crydd, yn y

dyddiau hynny, heblaw gwneyd a thrwsio esgidiau, ydoedd y “Solffa!” Yr oedd y cryddion wedi eu llyncu i fyny gan y “nodiant newydd,” ac nid oedd eu hail am ganu ton ar yr “olwg gyntaf.” Yr oedd *modulator* ar bared y gweithdy, uwchben y lle tân, ac fe ddisgwylid i bob bachgen a elai yno fedru rhedeg y “raddfa,” ac os llwyddai i wneyd hynny yn lled gywir, proffwydid pethau gwych am dano. Os dywedai Henry Lloyd fod bachgen yn “medru y Modulator fel A B” yr oedd hynny yn chwanegu amryw gyfuddau at ei faintioli! Ond os byddai y ddedfryd fel arall, a’r bachgen heb wybod y gwahaniaeth rhwng *Doh* a *Lah*,—yna ni ddisgwylid dim oddiwrtho heblaw mynd i wasanaethu at y “ffarmwrs.” Nid oedd y broffwydoliaeth hon, bob amser, yn cael ei chyflawni; ac, fe ddichon mai y bachgen a wyddai leiaf am Solffa a drodd allan yn fwyaf o anrhydedd i’r Pentre Gwyn, ac i’r wlad yn gyffredinol.

Dyn lled wahanol i’r ddau uchod oedd Richard Rees y Gof. Gwisgai yn fwy trwsiadus. Braidd na ddywedem ei fod yn arfer gwisgo siwt dydd Sul ar ddiwrnod gwaith, er fod ganddo “ffedog wen” a phar o wydrau ar ei lygaid. Ni fuasai desgrifiad Gwilym Hiraethog yn gywir am dano ef,—

“Chwythu ei dân gan chwibanu
Ei fyw don wna y gof *du*.”

Na, nid “gof *du*” oedd Richard Rees, eithr gof *gwyn*,—gof arian,—canys yr oedd y gair

'Syr alu

silversmith uwchben ei ddrws. Yr oedd yr efail, mewn gwirionedd, yn cynnwys dwy adran,—yn y ffrynt yr oedd gweithdy arbennig Richard Rees, a dyna'r peth tebycaf i "siop" yn y Pentre, canys yr oedd y ffenestr yn llawn o lestri arian a phres, a'r gof wedi bod yn torri enwau y perchenogion ar y naill a'r llall ohonynt. Yn y cefn yr oedd yr efail arall, ac yno y pedolid ceffylau, ac yr adgyweirid offerynnau amaethyddol. Lle dyddorol iawn oedd buarth yr efail, yn enwedig ar fin nos, pan fyddai y gwreichion yn melltennu ol a blaen oddiar yr einion,—

"Like chaff from a threshing floor."

Nid oedd Richard Rees yn malio dim yn y Solffa. Yr hyn oedd yn profi talent mewn bachgen iddo ef ydoedd ei fod yn gallu ysgrifennu yn dda, ffurfio y llythrennau yn gelfydd a glân. Dyna fel y byddai yn barnu gwerth addysg; a'i ddull ef o ganmol ambell un a lwyddai i'w foddhau fyddai dweyd am dano, ei fod yn "ysgrifennu fel *copperplate*."

Ond y gwr mwyaf ei ddylanwad yn y Pentre Gwyn ydoedd Mr. Jones yr "Ocsiwniar." Nid oedd y gair "Mr." yn cael ei arfer am neb arall yno ond efe a Mr. Bowen y Person. Gwneid hynny â'r Person o barch i'w swydd; ond er ei fod yn foneddwr urddasol a charedig, nid oedd yn agos mor boblogaidd, yn enwedig gyda'r plant, a Mr. Jones yr "Ocsiwniar." Ac yr oedd yna resymau dros hynny, fel y cawn ddangos wrth adrodd hanes y Pentre. Yr

oedd Mr. Jones wedi ei dorri allan at waith ei swydd,—dyn a “mynd” ynddo ym mhob man! Anaml y gwelid y gwr da yn sefyll am eiliad i gyfarch gwell i neb ar y ffordd. Ni fyddai yn pasio undyn heb ddweyd gair, ond gair dyn prysur ydoedd, a byddai wedi mynd o’r golwg cyn i ambell wladwr araf gael ei beiriannau llafar ynghyd i’w ateb! Ond er ei holl fusnesion, a’i deithiau aml, fore a hwyr, yr oedd yn adwaen pob plentyn yn y Pentre wrth ei enw, ac wrth ei dylwyth. Dywedid nad oedd ei debyg am adwaen “anifel,” ac yr oedd ei allu i adnabod y “natur ddynol” yr un mor graff.

“Aros di,” meddai wrth rywun y disgynnai ei lygad arno mewn ffair ocsiwn, “wyt ti ddim yn un o blant y Pentre Gwyn?”

“Na,” meddai yntau, “yn y Gelli Deg y mae ’y nghartre i; ond mi fu ’y nhad a mam yn byw yn y Pentre ers talwm.”

“Dyna fo,” meddai Mr. Jones, “yr ydw i yn dy weld di yr un ffunud a’r hen deulu.”

Yr hyn oedd o’r pwys mwyaf ym marn Mr. Jones yr “Ocsiwniar” ydoedd, fod plant y Pentre yn “dysgu Saesneg.”

“Yr ydych chiwi yn eithaf saff o ddysgu Cymraeg,” meddai, “ond wnewch chiwi ddim byd ohoni hi yn y blynyddoedd sydd o’ch blaen os na fyddwch chi yn medru Saesneg. Dydw i ddim yn deyd fod y Saesneg yn well na’r Gymraeg,—dydi hi ddim,—ond hi ydyw iaith masnach; ac os ydech am ennill eich bara a chaws efo rhywbeth heblaw porthi gwartheg a cheffylau, rhaid i chi ymroi i ddysgu darllen,

ysgrifennu, a siarad Saesneg. Dyna sydd yn bwysig 'rwan, ac nid lolian efo'r Solffa yna efo llanciau Henry Lloyd."

Ambell dro, byddai nifer ohonom yn cydgerdded âg ef yn y bore,—y ni i'r ysgol, ac yntau i ryw ffair ocsiwn,—a byddai yn rhaid i ni hanner rhedeg, os am ei ganlyn, oherwydd yr oedd yn "mynd" mor gyflym. Holai ni yn ddibaid, a swm y cwbl fyddai,—

"Wyddoch chwi, blant, beth ydyw hyn a'r llall yn Saesneg?"

Ac wedi cael nifer o eiriau priodol am wahanol wrthrychau o'n cwmpas, gofynnai i ni ffurfio brawddegau byrion, er mwyn eu cysylltu â'u gilydd, a'u hargraffu yn well ar ein meddyliau. A rhwng y gorchwyl hwnnw, a'r ymdrech gorfforol i'w ganlyn ef, byddai ein traed a'n hymenyddiau bychain wedi eu trethu hyd yr eithaf cyn cyrraedd pen y daith. Ond wedi mynd i'r ysgol ac at y gwersi, byddai y llafur caled yn talu yn dda, oherwydd pan fyddai eisieu cyfieithu rhai o eiriau y wers, yr oeddym yn lled debyg o ennill y gamp. Clywais yr ysgolfeistr yn datgan ei syndod, fwy nag unwaith, fod plant Pentre Gwyn yn well yn eu Saesneg na phlant y dre! Ond nid oedd efe, y pryd hwnnw, yn gwybod ein bod yn *out-door pupils* i Mr. Jones yr "Ocsiwniar," ac nid oeddym ninnau yn ddigon gonest, y mae arnaf ofn, i roddi y clod i'r hwn yr ydoedd yn ddyledus, canys y mae plant, megis rhai hynach, yn lled chwannog i gadw pob anrhydedd iddynt hwy eu hunain.

PENNOD II.

++++

“Y Britis Scwl.”

ID oedd yr un “ysgol bob dydd” yn y Pentre. Trefnwyd, rywbyrd, ar gyfer hynny; ond syrthio trwodd a wnaeth y cynllun, fel aml un arall o'i flaen, ac ar ei ol. Elai plant y Pentre am eu haddysg i ysgol y dre, neu fel y gelwid hi ar lafar gwlad,—“Y Britis Scwl.” Yr oedd yn rhaid cychwyn yn lled brydlon yn y bore, canys yr oedd gennym dros filltir o ffordd, a mynych y clywid mamau y Pentre yn gwaeddi â llef uchel,—“Codwch, blant, neu yr ydech chi yn siwr o fod yn rhy hwyr i fynd i'r ysgol.” Ond wedi llawer o fwstwr, dyna ni yn cychwyn, tua deg ar hugain ohonom,—bechgyn a genethod, yn amrywio cryn dipyn mewn maint ac oedran. Yn y man, deuem at y “garreg filltir,” ac yn argraffedig arni yr oedd y geiriau hyn,—*Holyhead, 84 miles. C——, one mile.* Nid oedd gennym y ddirnadaeth leiaf am *Holyhead*, ond yr oeddym yn rhyfeddu at ei bellter,—*84 miles!* Beth pe buasai raid i ni gerdded i'r fan honno? Ond ein dyddgylch ni oedd y *one*

mile. Cerddem honno bedair gwaith bob dydd ; ac yn ystod un ar hugain o ddyddiau yr oeddym yn teithio 84 *miles*,—y pellteri *Holyhead*. Yna, yr oeddym yn dod at y Bont, a themtasiwn gref, ar fore o haf, fyddai ymdroi ar y canllawiau i wyllo y brithylliaid yn chware yn y dwr tawel, gloew, islaw. Yr oedd yr olygfa, i fyny ac i lawr yr afon, yn un o'r rhai tlysaf yng Nghymru. Tyfai coed deiliog ar y glennydd, a gwelem eu cysgodion yn y dyfroedd llonydd. Ar dywydd poeth, gwelid y gwartheg yn sefyll at eu hanner yn yr afon, ac yn defnyddio eu cynffionnau i ymlid y gwybed i ffwrdd. Gwelid ambell bysgodyn mawr yn neidio yn sydyn o ryw lyn dwfn, ac yn peri i'r dwr ymffurfio yn “gylchoedd” mawr a mân. Ond dyna'r gloch “gyntaf” yn canu, ac ymaith a ni ar redeg gwyllt, rhag ofn i ddrws yr ysgol fod wedi ei gau.

Yr oedd “Y Britis Scŵl” ar ymylon y dref, ac yn adeilad lled newydd. Yr oedd wedi ei rannu yn ddwy ystafell hirgul,—un i'r plant hynaf, a'r llall i'r rhai ieuengaf. Ar ol eu gosod yn eu lleoedd, nid oedd y naill adran yn gweld y llall, ond yr oedd yr ysgolfeistr, pan yn sefyll o flaen ei ddesg, yn gweld yr oll, ac yn ol ein barn ni yn gweld gormod o lawer ! Ei enw ydoedd Mr. Herbert,—dyn tal, chwim, ac yn arfer gwisgo yn dra gorwych,—dillad goleu, fel rheol, gwasgod wen, cadwen aur, a modrwy ar ei law dde. Yr oedd wedi bod yn cadw ysgol yn Lloegr, ac anfynych y clywid ef yn siarad

Cymraeg yn yr ysgol. Ond yr oedd ganddo ddylanwad ar y plant, ac ni feiddiai y mwyaf dibris ohonynt arfer hyfder yn ei wydd. Nid oedd yn arfer gwialen, nac yn “cloi i fewn” ar ddiwedd yr ysgol. Meddai ryw ffordd i argyhoeddi troseddwr yng ngwydd y dosbarth, ac weithiau yng ngwydd yr ysgol i gyd, nes ennill y plant oedd yn deall pethau i feddwl yr un fath ag ef, ac i roddi eu dedfryd, fel rheithwyr, yn erbyn y sawl a wnaethai y drwg. Nid yr ysgolfeistr yn unig oedd yn ceryddu, ond y plant hefyd; ac nid hawdd fyddai i'r mwyaf beiddgar beidio cywilyddio, a chwysu dan y driniaeth. Gwelwyd rhai o'r cyfryw yn ymado o'r ysgol yn hytrach nac ystwytho i'r ddisgyblaeth. Ond nis gallent gael y plant ereill i'w cefnogi mewn gwrthryfel, oherwydd yr oeddynt yn gwybod mai Mr. Herbert oedd yn ei le. Ond, fel rheol, byddai gwaith yr ysgol yn mynd rhagddo yn eithaf difyr a dedwydd i bawb.

Mor dda gennyf pe buaswn wedi cadw rhai o'r llyfrau y byddem yn eu darllen ac yn eu dysgu yn “Y Britis Scwl!” Tybed fod rhai ohonynt ar gael heddyw? P'le mae y *Tutor*, y *Grammar*, a'r *Royal Readers* wedi mynd? Ond llawn mor briodol fyddai ymholi am y llechen las, y pensil, a'r *copy books* fyddai yn cael eu defnyddio gennym. Dichon fod ambell enw a brawddeg o'r llyfrau ysgol yn glynnu yn y cof,—ond dyna'r oll! Ond os anghofwyd y gwersi, y mae y *chwareuon* yn aros mor fyw ag

erioed. Nid a y rheiny i dir angof ! Mor falch fyddem o weld yr adeg i fynd i'r " iard " i chware *chevy-chase*, neu *knuckle-down* ! Yr hyn oedd yn gwneyd bywyd yn werth ei fyw yr adeg honno oedd fod gan ei berchen lond ei boced o *farbles*. Son yr ydych am y *Stock Exchange* ? Nid yw honno yn ddim amgen nag efelychiad o'r ymgiprys yn iard yr ysgol ! Sawl gwaith y byddai *marbles* yn newid llogell mewn diwrnod ? Yr oedd rhai yn fwy lwcus na'u gilydd gyda'r *marbles* ; ond y pechod anfaddeuol ydoedd *cheatio*, ac yr oedd y sawl a wnelai hynny yn colli ei safle, ac anhawdd fyddai iddo gael neb i gydchware âg ef. Y mae dyn yn mynd drwy aml i lys barn yn ystod ei oes, ond un o'r rhai cyntaf ydyw,—iard yr ysgol ! Ac yn bur fynych y mae yr argraff a wneir yr adeg honno yn cael ei dyfnhau gan amgylchiadau a throion oes,—

“ Hysbys y dengys y dyn
O ba radd y bo'i wreiddyn.”

Yr oedd Mr. Herbert yn credu mewn adloniant yn gystal ag addysg,—y naill ar gyfer y llall. Rhaid ei fod, er nad oeddym ni ar y pryd yn deall pethau o'r fath. Nid rhyw beiriannau i wneyd *sums* ac i ddysgu enwau lleoedd ym mhen draw'r byd, oedd y plant yn ei olwg ef. Diau fod ganddo ryw fath o " gynllun " ar gyfer gwaith y dydd, ond yr wyf yn hollol sier nad oedd dim dau ddiwrnod yn hollol yr un fath a'u gilydd. A phan fyddai y plant yn

tueddu at flino gyda'r gwersi, nid peth dieithr iddo fyddai eu galw ynghyd a chynnal math o gyfarfod llenyddol difyr yn y fan. Rhoddai le mawr i *ganu* yn yr ysgol, ac yr oedd yn medru *adrodd* darnau o farddoniaeth Seisnig,—darnau syml, ysmala, weithiau,—yn dra rhagorol, a chefnogai y plant hynaf i geisio gwneyd yr un peth. Ar ddiwrnod poeth, mwll, byddem yn canu,—

“On the distant prairie
Where the heather smiles.”

Ac yr oedd meddwl am y *prairie* a'r grug yn ein hadfywio yn ddymunol. Dro arall, pan fyddai yr hin yn wlawog a dwl, byddem yn canu rhyw eiriau felly,—

“The British School's a happy place
Upon a rainy day.”

Beth yn fwy priodol? Nid pob ysgoldy sydd yn lle dedwydd ar ddydd gwlawog; ond yr oeddym yn credu hynny dan gyfaredd Mr. Herbert, er y byddai raid i ni, o bosibl, wlychu at ein crwyn cyn cyrraedd adref. Bryd arall, byddem yn canu “ton gron,”—plant y Pentre a phlant y Dre yn canu bob yn ail; un blaid yn cychwyn, a phan fyddent hwy yn tarro yr ail linell, byddai y rhan arall o'r cor yn tarro y llinell gyntaf. Wele un o'r darnau a genid gyda blas,—

“London's burning!
Look yonder!
Fire! Fire!
Pour on water!”

A phe buasai swm yn diffodd tân, wel, yr oedd yno ddigon o hwnnw i ddiffoddi holl danau Llundain ar unwaith ! Rhwng popeth, nid diflas gennym fynd i'r ysgol, ac ychydig o blant Pentre Gwyn fyddent yn esgeuluso nac yn aros gartref. Nid oedd " plismon y plant " mewn bod yn y dyddiau hynny ; nid oedd dim gorfodaeth na chosb o unrhyw fath. Ac eto, nis gallai dim ond afiechyd ein cadw gartref. Dichon mai un rheswm ydoedd, ein bod yn arfer mynd a dod, fel haid o wenyn, i gyd efo'n gilydd ! Anfynych y gwelid y naill heb y llall, ac yr oedd y rhai mwyaf yn barod bob amser i helpu ac i amddiffyn y rhai gweinion. Nid oeddym yn berffaith nac yn ddoeth bob amser. Byddem weithiau yn ddigon rhyfygus i gweryla â phlant y dre, a bygythid ni â churfa arswydus ar ol gorffen yr " ysgol." Ond gwyddem y byddai " William " Richard Roberts, a " John y Ty Pella," yn ein hymyl, a phwy o " hogie'r dre " fuasai'n meiddio ein cyffwrdd yn eu presenoldeb hwy ? Ac am hynny, nid oedd ganddynt ddim i'w wneyd ond edrych yn filain, a dweyd, " Aros di, was, nes y cawn i afel arnat ti ar dy ben dy hun." Byddem yn bur ofalus rhag i hynny ddigwydd cyn i'r ffrae gael ei hanghofio, ac i rywbeth arall ddod yn bwnc y dydd.

PENNOD III.

++++

Dyddiau Gwyl.

YDDAI yr ysgol yn “ torri ”
am rai wythnosau yn yr
haf, ac yr oedd hwnnw
yn gyfnod dedwydd iawn
yn y Pentre Gwyn, yn
enwedig i'r plant. Nid
oedd eisieu meddwl am

lyfr na gwers. Crogid y llechau ar y mur,
a rhoddid y llyfrau ysgol yn y dror. Sut y
byddem yn mwynhau ein hunain? Beth
fyddem yn ei wneyd? A raid gofyn
hynny am blant fel ni? A welwyd bachgen
iach, nwyfus, yn methu difyrru ei hun?
Os felly, rhaid fod rhywbeth o'i le yn ei
gyfansoddiad! Y mae chwareuon yn newid,
fel popeth arall; ond y mae gan bob pentre,
a phob cenhedlaeth o blant, ryw chwareuon
nad oes eu cyffelyb ar y pryd ar wyneb yr holl
ddaeear.

Yr oedd, ac y mae, y Pentre Gwyn, fel y
dywedwyd yn barod, ar fin y ffordd,—y “ ffordd
fawr ” sydd yn cyrraedd o Lundain i Gaergybi!
Ac yr oedd hynny ynddo ei hun yn rhoddi i ni
gyfleustra i weld ac i glywed llawer o bethau.

Yn ei thro, deuai y “goits fawr” heibio, a byddem yn rhedeg i’r ffordd i’w gweld. Pedwar o geffylau gloewon, graenus; y gyriedydd ar y bocs, gyda’i het wen, a’i chwip fawr; y *guard* o’r tu ol; a phan yn pasio drwy’r Pentre, byddai yn udganu mewn udgorn nes diaspedain yr holl gymdogaeth. Sylwem ar y boneddigion a’r boneddigesau yn eu gwisgoedd haf; ac ambell waith, byddai rhai ohonynt mor garedig a thaflu dyrnaid o bres i’n canol, a mawr fyddai yr ymgiprys am danynt! Ie, yn sicr, ardderchog o beth oedd y “goits fawr,” ac yr oeddym yn meddwl fod *drivio* honno y swydd fwyaf urddasol yn y byd!

Dyddiau pwysig, yn ein golwg ni, hefyd, oedd dyddiau ffair a marchnad yn y dre. Byddai y ffermwyr o’r cymoedd pell yn dod a’u hanifeiliaid i’r ffair,—gwartheg, lloi, ceffylau, defaid, a moch. Brwd y dadleu yn ein plith, gan bwy yr oedd y ceffyl goreu, a’r gwartheg tewaf? Yr oedd pedair croesffordd gerllaw y Pentre, a mawr yr helbul, ac uchel y bloeddio, er ceisio cadw y fintai ynghyd.

“Wnewch chi sefyll ar y groesffordd yma, mhlant i, i rwystro’r defaid rhag chwalu?”

“Be’ gawn ni am neyd?” ebem ninnau. Ac yr oedd yn rhaid dyfod i delerau heddwch neu golli amser. Ond yr oedd *ceiniog*, fel rheol, yn ddigon i sicrhau ein gwasanaeth!

Bryd arall, crwydrem gyda glan yr afon,—nid yr “afon fawr,” ond afon lai o’r enw——; ond ni roddaf ei henw priodol yn yr hanes hwn. Galwaf hi yr afon “Lleufer,” ac yna nid oes

berycl i neb ddod o hyd iddi! Yr oedd y “Lleufer” wedi dod i lawr o’r mynyddoedd, a thros y meini geirwon, ac yn dadluddedu ei hun, ar ol y blinder hwnnw, gan lifo yn araf a throellog drwy y dolydd gwastad a meillionog. Sawl awr ddifyr a dreuliasom ar y dorlan las, neu yn pysgota gyda bach a phry genwair? Yr oedd rhyddid i wneyd hynny yn y “Lleufer,” ac yr oedd digonedd o frithylliaid nwyfus yn ymbleseru yn y dyfroedd clir. Anaml y byddem yn “dal” yr un ohonynt. Byddai ambell un yn cydio yn y bach, yn llyncu y pry, ac ymaith ag ef! Weithiau, fodd bynnag, byddai John y Ty Pella yn llwyddo i ddal pysgodyn, ac efe fyddai yr “arwr” am y gweddill o’r dydd. Ond yr oedd ganddo ef wialen bysgota, wedi ei chael yn “bresant” gan Mr. Jones yr “Ocsiwniar,” am sefyll yn uchaf yn yr ysgol ar ddiwedd y tymor hwnnw,—gwialen hiraen, gyda *reel* a llatheni lawer o *line*. Ac yr oedd ganddo fachau a phlu. Nid rhyfedd ei fod yn “dal,”—buasai yn gywilydd i’r pysgod beidio syrthio mewn ffansi a’r “bluen” ysgafn, amryliw, fyddai yn disgyn fel gwybedyn ar wyneb y dwr. Enw un o’r cyfryw blu oedd “Coch-y-Bonddu,” a chan mai gwallt coch oedd yn gorchuddio coryn John, dechreuodd rhai o’r plant ei alw yn “Coch-y-Bonddu,”—yn ei gefn, cofier, canys gwae y sawl a wnelai hynny yn ei wyneb,—cawsai fonclust a barai iddo glywed clychau yn canu yn ei glustiau am oriau bwygilydd!

Yr wyf wedi crybwyll am William, bachgen

Richard Roberts y Saer. Dyna ddull y Pentre o enwi'r plant,—eu cydio âg enwau eu rhieni; weithiau'r tad, ac weithiau y fam. Gelwid un yn "Dafydd" Henry Lloyd (y crydd); un arall yn "Edward" Gwen Jones! Yr oedd ei dad,—Thomas Jones,—yn fyw ac yn iach; ond, rywfodd, Gwen Jones oedd y carictor mwyaf amlwg, ac felly yr adwaenid y bachgen,—“Edward” Gwen Jones. Ond son yr oeddwn am “William” Richard Roberts. Bachgen tawel, cadarn o gorff ydoedd ef, ar lun a delw ei dad. Ymddanghosai yn hynach nag ydoedd mewn gwirionedd,—bachgen dwys, “hen ffasiwn” yn ei ddull a'i ymadroddion. Ychydig fyddai ef yn chware,—ei bleser ydoedd bod yn y gweithdy yn dyfeisio pethau newyddion. Yr oedd ganddo fainc ac arfau at ei wasanaeth ei hun. Gwnaeth lawer o bethau cywrain; ond ei brif orchest oedd y “tren.” Nid wyf yn dweyd mai efe a ddyfeisiodd y “tren,” chwaith; ni fuasai hynny yn gywir. Ond yn ystod un haf, cafodd fynd gyda'i dad i Gaer, ac yno y gwelodd efe y “tren” am y tro cyntaf erioed. Deffrodd ei holl natur, ac o'r braidd y gellid ei gael i unman arall. Ac ar ol dychwelyd adref, dechreuodd ar y gwaith o lunio cerbydres, a'r cyfan yn waith coed. Gwnaed y peiriant, y cerbydau, a'r *van*, a dodwyd rheiliau i lawr yn iard y gweithdy. Mor dda yr ydwyf yn cofio agor y “relwe” yn iard Richard Roberts! Nid oedd “ager” yn y peiriant, mae'n wir; ond

gosodwyd y *rails* ar fath o *incline*, ac yng ngrym y ddyfais yna, elai y tren o'r naill orsaf i'r llall yn ei bwysau ei hun ! Deuai llawer yno i weld y " ddyfais " newydd, y rhan fwyaf ohonynt heb weld yr un " tren " yn eu hoes. Ac yr oedd y " gwaith " yn eu dotio ; pob rhan wedi ei orffen yn fanwl, a'r cyfan wedi ei " baentio " gyda'r lliwiau disgleiriaf. William ei hun oedd y *driver* a'r *guard* ; ond yr oeddym ninnau yn cael llanw swyddau llai cyfrifol,—un yn orsaf-feistr, un arall yn *porter*, ac un arall yn gasglydd tocynau. Yr oedd y swydd leiaf yn bwysig, a braint oruchel oedd bod yn *borter* ar reilffordd Pentre Gwyn ! Ymhen peth amser, daeth llinell y L—— i'r wlad, ac y mae yn ffaith fod mwy o fechgyn o'r Pentre yng ngwasanaeth y Cwmni hwnnw nag o unman arall yn y cwmpassoedd. Tybed mai y " tren bach " a welsent yn iard Richard Roberts a roddes y cyfeiriad yna i'w bywyd ?

Ond ni fyddai y bennod hon yn gyflawn fel portread o " ddyddiau gwyl " heb grybwyll am un neu ddau o bethau ereill,—ein hymweliad blynyddol â Phlas Marian oedd un ; ond gadawn hwnnw yn awr, gan y cawn ei ddesgrifio mewn cysylltiad arall yn yr ystori. Y llall ydoedd ein haf-daith i Foel y Gader i " hel llus." Yr oedd cryn ffordd o'r Pentre Gwyn i Foel y Gader, er ei bod yn ein golwg yn wastad, ac eithrio ambell ddiwrnod niwliog yn y gaeaf. Yno y ceid y llus gore yn y wlad, ond cryn waith ydoedd dringo atynt. Ac yr oedd mynd

yno i hel llus, am y tro cyntaf, yn ddechreu cyfnod newydd yn ein hoes. Yr oedd yn rhaid i ni gyrraedd oedran neilltuol; a bod yn abl i ofalu am danom ein hunain. Cwestiwn pwysig gan lawer un o'r plant ydoedd,—“Bryd y dof yn ddigon mawr i fynd i hel llus?” Ac heblaw bod yn “ddigon mawr,” yr oedd yn rhaid i ni fod wedi profi ein hunain yn blant da yngolwg ein rhieni. Ac am ryw bythefnos cyn yr adeg, yr oeddym yn ufudd dros ben! Nid oedd yr un “neges” yn cael ei gollwng yn angof, ac yr oedd ein diwydrwydd yn eglur i bawb. Ond y mae arnom ofn nad oedd y cymhellion yn rhai uchel iawn. Edrych ymlaen yr oeddym at ddiwrnod “hel llus,” ac yn disgwyl cael ymuno â'r fintai. Nid oedd raid i neb ein deffro y bore hwnnw! Yr oeddym yn sier o godi, am unwaith, gyda'r hedydd. Yn ystod brecwast, yr oeddym yn cael mil a mwy o rybuddion gan ein mamau,—

“Paid di a dwyno dy ddillad! Gofala nad ei di ddim yn agos i'r graig, rhag ofn i ti syrthio! Gwylia'r pyllau dwr, neu mi elli foddi heb i neb dy weld! Cofia ddwad adre yn gynnar, ne chei di byth fynd yno eto!”

Ond, o'r diwedd, dyna ni yn barod i gychwyn. Y mae gan bob un ohonom fased gyda thamaid o frechdan ynddi ar ei fraich, a ffon yn ei law, fel rhai yn mynd ar bererindod. Deuai yr holl Bentre allan i'n gweld, a byddai Richard Roberts y Saer yn siarsio y ddau arweinydd,—Dafydd Henry Lloyd, a John Ty Pella,—i beidio

cerdded yn rhy gyflym rhag blino y rhai lleiaf yn y fintai. Wel, dyna ni, bellach, yn cychwyn, fesur dau a dau, fel milwyr mewn catrawd. *One—two—three!* ac ymaith a ni. Mor hudolus fyddai y wlad yr adeg honno! Yr ydym yn croesi y “Bont,” ac yn troi ar y dde heibio’r “Tai Newyddion.” Byddai yno rywrai yn sicr o glywed ein twrw, ac yn rhedeg i ddweyd fod “plant Pentre Gwyn” yn mynd i hel llus; yna, yn y man, deuem at lidiart y mynydd. Ac yn wir, yr oeddym yn dechreu chwysu yn y gwres. Dringo drachefn, ond yn lled araf, gan fod y llwybr yn serth.

“Ydech chi yn dechreu blino, blant?” ebai John y Ty Pella, “well i ni orffwyso tipyn?”

“Blino!” Na, ’doedd neb yn barod i feddwl am y fath beth, ac i fyny a ni drwy y rhedyn a’r grug, nes cyrraedd llethr Moel y Gader. Ac, yn awr, yr oedd yr adeg wedi dod i gael *spell* ar fin y gornant. Yr oeddym wedi brecwesta yn blygeiniol, wedi cerdded yn galed, ac nid rhyfedd fod arnom eisieu bwyd! Tynnai y naill a’r llall ddarnau o fara ac ymenyn o’i fased, ac yfem o ddwr y nant. Mor flasus oedd y danteithion! Ac y mae rhai ohonom, ymhen blynnyddau lawer, yn hiraethu am gael cyffelyb flas ar ymborth ag a gawsom pan yn bwyta brechdan, ac yn drachtio o gornant y mynydd! Ond dyna’r amser i fyny, a ninnau yn dechreu ar waith mawr y dydd. Gorchwyl difyr ydyw “hel llus,” ond rhaid bod wrthi yn lled ddiwyd cyn y gellir llenwi’r fased. Ac yr

oedd y brofedigaeth o *fwyta*'r llus ar y pryd yn rhy gref yn aml, a byddai ein gwefusau cochliw yn bradychu'r ffaith ! Ond, wedi cerdded yma a thraw, a llosgi ein gwarrau yn yr haul, deuai y fasged yn weddol lawn. A chyn dychwelyd byddem yn eistedd gyda'n gilydd ar gopa Moel y Gader, ac yn canu

“ On the distant prairie
Where the heather smiles,”

nes deffro yr eco yn y creigiau, a pheri i'r defaid lamu mewn dychryn i bellteroedd y mynydd. Golygfa ardderchog oedd honno o ben y Foel. Gwelem y bryniau pell dan lewyrch heulwen haf ; gwelem yr afon fawr yn dirwyn drwy y dyffryn bras. Gwelem y Pentre Gwyn fel ysmotyn bychan draw yn y gwaelodion. Llauer gwaith y bu rhai ohonom, ar ol hynny, yn eistedd mewn dychymyg ar Foel y Gader, ac yn gweld y cyfan yn harddach nag erioed ! Ac os ydyw y syniad am brydferthwch wedi ei ennyn ynnom o gwbl, yr ydym yn ddyledus am dano i'r hyn a brofwyd gennym gynt, pan yn “ llysa ” ar ben y Foel. Dychwelem adref yn llwythog, gan wadu yn bendant ein bod wedi blino dim ! A hynny, yn fynych, pan bron yn methu rhoddi y naill droed o flaen y llall. Rhoddid i ni groeso calon mam.

“ Welwch chi gymaint a heliodd Robin bach,” meddai wrth wraig y ty nesa, “ a'r tro cynta 'rioed iddo fo fod, hefyd.”

Chware teg i famau'r Pentre Gwyn ! Yr

oeddynt yn lled barod i ganmol eu plant ; ond wedi cael basgedaid o lus, byddent yn sicr o rannu'r " ysbail." Yr oedd yno hen wyr a hen wragedd yn y Pentre, ond byddai yr oll yn cael eu siâr o gynhaea llus Moel y Gader. A'r Saboth dilynol, byddai " pwdin llus" ar y bwrdd ym mhob teulu, a phawb yn unfryd unfarn nad oedd ei fath. Maddeuer i ni am fod dipyn yn " faterol," canys adrodd hanes " plant" yr ydym. Ac yn ol eu barn onest hwy, un o'r Sabothau gogoneddusaf yn ystod y flwyddyn ydoedd " Saboth y pwdin llus !" Ond, fel y dywedwyd, yr oeddym yn " rhannu'r ysbail," ac yn gofalu am fynd a chyfran i'n hen ffrindiau yn y " Slendai." Rhaid adrodd tipyn o'u hanes hwy yn y bennod nesaf.

" Yn fore, awn i Ferwyn,
I'w frig iach ar fore gwyn
Yn Awst, a mynnwn eistedd
Ar y foel ore a fedd ;
Dymunol flode mynydd,
Iach eu sawr i'w wychu sydd,
Ac ar Ferwyn wyn ei war,
Lluosi mae llus a mwyar."

PENNOD IV.

++++

“Y Slendai.”

ERLLAW'R Pentre Gwyn, ac ar gyrrion “Coed y Barcud,” yr oedd tua hanner dwsin o dai oedranus yr olwg arnynt a elwid gan y brodorion yn “Slendai,” — talfyriad gwerinaidd o Elusendai (*alms houses*). Cawsent eu hadeiladu lawer blwyddyn yn ol, gan un o henafiaid y Cyrnol Wood, Plas Marian, er cof am ei wraig, y *Lady Margaret*. Bwrriedid hwy i fod yn gysgod a nodded i nifer o “hen bobl dlodion a pharchus,” a hynny heb rent na threth, “tra y rhedo dwr.” Nis gellid dymuno lle tawelach i dreulio nawnddydd einioes na'r “Slendai.” Yr oedd yr oll ar yr un patrwm,—tai un llawr, gyda chegin a siamber; ffenestri tebyg i ffenestri eglwys, gyda “phaenau” gwydr, bychain, tair-onglog. Yr oedd *porch* o flaen pob drws, a hwnnw, fel rheol, wedi ei orchuddio gan eiddew. Ar y mur, tyfai “coed rhosys,” a phan fyddai y ffenestr wedi ei hagog, yn yr haf, yr oedd perarogl rhosynau yn llenwi'r ystafell. O

flaen y tai, ceid *gravel walk*, a blodau amryliw ar bob ochr iddi, ynghyda glaswellt i'r o'i hamgylech. Rhwng y tai a'r weirglodd, yr oedd dwy neu dair o goed castanwydd yn estyn eu cangau llydain, cysgodfawr; a hyfryd fyddai cael eistedd ar y faine odditanynt, yn hwyr y dydd, i wrando ar y gwenyn yn murmur yn eu brig! Ar yr ochr arall, rhyngddynt a'r “ ffordd fawr,” yr oedd gwrych tew o bren *box*, a nifer o goed lilac, yn hanner guddio y “ Slendai ” o olwg y byd. A phan gymerir i ystyriaeth fod Mr. Bowen, y Person, yn galw yno bron bob dydd, a cherbyd y Plas yn sefyll yn aml o flaen y fynedfa, nid rhyfedd fod plant y Pentre yn meddwl yn uchel am breswylwyr y “ Slendai.” Onid oeddynt yn ffrindiau efo'r “ byddigions,” ac yn medru siarad Saesneg?

Un ohonynt oedd Tomos Olfyr,—hen filwr, wedi bod yn rhyfel Waterloo, ac yn son llawer am “ Boni ” a “ Wellington.” Dyn go hagr yr olwg arno oedd Tomos Olfyr yn yr adeg yr ydym ni yn ei gofio, a'i aelodau wedi eu cydgrymu gan y “ riwmatis,”—effaith cysgu allan yn y *trenches* yn amser rhyfel Waterloo! Dichon mai dyna un rheswm dros fod “ Catrin ” yn rheoli yn y ty hwnnw. Yr oedd yr hen “ Domos ” wedi bod yn filwr glew,—yr oedd ganddo fedalau arian i brofi hynny; ond yr oedd ganddo yntau dipyn o ofn Catrin! Ei brif bleser ef, fel pob hen filwr, oedd dweyd hanes y brwydrau y bu ynddynt, eithr nid oedd llawer o arddeliad os byddai Catrin yn bresennol.

Dichon ei bod hi wedi eu clywed drosodd a throsodd, a hwyrach ei bod yn credu nad oedd y cwbl ddim yn wir !

Ond pan elai Catrin i edrych am rai o'r cymdogion gyda'r nos, byddem ninnau yn lled sier o fynd i edrych am Tomos Olfyr. Y ffordd i gael yr "hen law" i dymer dda fyddai cymeryd hanner owns o baco yn anrheg iddo.

"Yr oedden ni'n ofni eich bod ar lawr am baco, Tomos Olfyr."

"Wel, bendith arnoch, hogie bach. Dyna'r *very* peth oedd arna i eisio ; dim blewyn yn y blwch, a deiff Catrin ddim i'r dre tan y Sadwrn dawn i yn ei choroni hi âg aur. Leiciech chi gael eiste tan y goeden ?"

Ffwrdd a ni at y faine bren dan gysgod y *chestnut tree*, a'r hen filwr wrth ei ddwyffon yn "hobian" ar ein holau. Ac wedi gosod ei hun ar y faine, a thanio ei bibell, byddai yn edrych mor ddedwydd a chadfridog yn dychwelyd yn fuddugoliaethus o faes y gad.

"Wyddoch chi be, Tomos Olfyr ? Mi glywsom ni'r *band* yn y dre heddyw. Yr oedd yno gantoedd o bobl wedi codi allan i'w clywed nhw."

"Ie, ie, ond beth pe clywsech chi *band* y *twenty-third* ? Dyna i chi fiwsig ! Gan y *band* hwnnw yr oedd y *drum* fwya yn y byd. Yr ydw i'n cofio cystal a doe ein bod ni yn *marchio* drwy ryw dre ar ein ffordd i Dover,—tre a strydoedd culion iawn. A dyna'r hen *drum* fawr yn dechreu curo,—*bwm-bwm-bwm* ! A da'i

byth o'r fan yma, yr oedd pob ffenest yn torri yn deilchion wrth i ni basio, ac mi ddoth y bobol allan o'r siopau i fegio arnom ni stopio'r *drum fawr*.”

“ Ddaru chi neyd, Tomos Olfyr ? ”

“ Choelia'i fawr ! Mi fase yn rhaid i ni gael ordors o'r *headquarters* cyn y gellid stopio'r *band*, a ninnau yn *marchio* i Dover.”

“ Dyna'r adeg yr oeddech chi'n mynd i frwydr Waterloo, ynte ? ”

“ Ie, siwr, a lwc i ni gyrraedd yno mewn pryd. Yr oedd Wellington bron a cholli'r dydd ; ond pan welodd o y *twenty-third*, mi gododd 'i galon mewn munud. Ac er y'n bod ni wedi bod yn *marchio* ddydd a nos, yr oedd yn rhaid dechre ymladd ar unweth, a ninnau at ein hanner mewn gwaed.”

“ Oedd arnoch chi ddim ofn ? ”

“ Ofn, wir ! Dydi sowldiwr iawn ddim yn gwbod beth ydi ofn. Yr oeddwn i wedi bod yn saethu am oriau ; ac o'r diwedd yr oedd y gwn wedi mynd yn rhy boeth i mi fedru ei ddal o. Ond pan oeddwn yn sefyll i aros iddo fo oeri tipyn, dyma fwled yn dod heibio, ac yn mynd a bawd fy llaw dde i ffwrdd ar drawiad. A fedrwn i ddim saethu wedyn. Mi gymres fy hances i dreio stopio'r gwaed, ond yn sier i chi, dyma hen *Frenchman* yn dwad o rywle, a'i gledde noeth wedi ei godi i fy lladd. Ond mi gafodd ei *fetch* y tro hwnnw.”

“ Be wnaethoch chi, Tomos Olfyr, a chithe wedi colli'ch bawd ? ”

“ Wel, mi gydies yn y gwn mewn wincied, ac mi saethes o efo fy llaw chwith ! Ac am hynny y ces i'r medal sydd ar silff pen tân. Os bydd rhai ohonoch am listio, cofiwch wneyd efo'r *twenty-third*. Dyna y *regiment* ore yn y deyrnas, a does dim hanes ei bod hi 'rioed wedi *retreatio* o'r maes cyn ennill y frwydr.”

Ar hyn, dyna y llidiart bach yn agor, a Catrin yn gwneyd ei hymddanghosiad.

“ Tomos Olfyr ! Be ydech chi yn neyd fan ene, yn cyboli efo'r plant, a chithe yn cwyno cymint efo y riwmatis ? Dowch i'r ty, rhag ych cwilydd ! ”

Ac ar y gair, dyna'r hen filwr yn hel ei ffyn ynghyd, ac yn “ hobian ” i'w gornel. Nid oedd arno ofn neb ar faes Waterloo, ond yr oedd yn rhaid iddo yntau *retreatio* o flaen bidogau blaenllym Catrin Olfyr !

Un arall o “ gymeriadau ” y “ Slendai ” oedd Miss Green. Nid oedd neb yn gwybod rhyw lawer o'i hanes, ac nid oedd ganddi gâr na pherthynas yn y wlad. Yr oedd wedi bod am flynyddoedd lawer yng ngwasanaeth rhai o deulu Plas Marian, a thrwy eu dylanwad hwy y cawsai ddod i dreulio gweddill ei dyddiau yn un o'r “ Slendai.” Ond er ei bod yn byw ar elusen, yr oedd Miss Green yn *lady* yn ystyr uwchaf y gair. Yr oedd pawb yn y Pentre yn talu parch iddi, ac yr oedd y plant yn ei hanner addoli. Yr oedd ganddi ddawn neilltuol i feithrin *blodau*,—yn y ty, ac yn yr ardd. Hwy oedd ei chymdeithion, ac nis gallaf edrych ar rosyn

gwyngoch heb feddwl am dani ! Cyn iddi hi ddod i'r Pentre, ychydig o flodau a dyfid yn y gerddi ; bernid fod cnwd o datws, pys, a ffa, a choed *currants* ac eirin Mair, a riwbob, yn bopeth oedd yn angenrheidiol. Ond pan ddeuai hi heibio, dywedai yn dirion,—

“ Gardd neis iawn ; ond does gynnoch chi ddim blode. Mi fydd yn bleser gen i roi rhai i chi, os y gwnewch chi edrych ar eu holau.”

Ac yn raddol, daeth blodau i bob gardd, ac yr oedd Miss Green wrth ei bodd. Dyna ei chenhadaeth hi mewn bywyd,—dysgu ei chymdogion i weld ac i werthfawrogi prydfferthwch. Gellid ei galw'n briodol yn “ angyles y blodau,” ac yr oedd yn “ angyles trugaredd ” yr un pryd. Os byddai afiechyd mewn teulu, byddai hi yno fore a hwyr. Yr wyf yn cofio yn dda, pan gafodd Sarah Jane, merch fechan Henry Lloyd, ei tharo gan y dwymyn, yr oedd y rhan fwyaf o drigolion y Pentre yn “ cadw draw ” rhag ofn i'r clefyd ymledu ; ond yr oedd Miss Green wrth erchwyn gwely yr eneth fach yn ddibaid. Gwyliodd hi fel mam, a phan ddechreuodd droi ar fendio, yr oedd Henry Lloyd yn “ diolch ” i'r meddyg am ei ofal am dani.

“ Na,” meddai Doctor Pugh, “ os ydych am gynnal cyfarfod diolchgarwch, y ddau sydd yn haeddu y diolch mwya ydyw Rhagluniaeth a Miss Green ! ”

Yr wyf yn ei gweld yn awr, megis yr ydoedd gynt, a dyfrlestr yn ei llaw, ymhlith y blodau. Yr ydoedd yn hardd yn Hydref oes, gyda'i

gwyneb mwyn, a'i gwallt gwyn. Rhaid ei bod yn deg odiaeth yn y blwyddi a fu ! Ac ar ryw funud lled ryfygus, anturiais ddweyd wrthi,—

“ Peth rhyfedd, Miss Green, na fuasech wedi priodi.”

Gwenodd arnaf ; ac yna daeth rhyw brudd-der dros ei gwedd. Ofnwn fy mod wedi ei digio. Ond aeth a fi i'r ty, ac yn y man, tynnodd rywbeth allan o gwpwrdd bychan oedd ar y *dresser*. Agorodd y clasp, a danghosodd i mi ddarlun o wr ieuanc hawddgar, wedi ymwisgo mewn dillad morwr. Ocheneidiodd yn isel, crynnai ei llaw, a sibrydodd,—

“ Pe buasai *O* yn fyw, nid yn y fan yma y gwelsech chi fi.”

Ac yn yr eiliadau distaw hynny, deallais fymryn o ramant bywyd Miss Green !

“ Love took up the glass of Time, and turn'd it in his glowing hands ;

Every moment, lightly shaken, ran itself in golden sands.

“ Love took up the harp of life, and smote on all the chords with might ;

Smote the chord of Self, that, trembling, pass'd in music out of sight.”

PENNOD V.

++++

Shou Bwystfilod.

RTH i ni ddychwelyd o'r ysgol ryw brynhawn, gwelem bapure mawrion, lliwiedig, wedi eu gosod ar furiau y Pentre, ac yr oeddym yn methu deall beth oedd yn bod. Wedi mynd i'w hymyl, gwelem mewn llythrennau breision y geiriau hyn,—

GRAND WILD BEAST SHOW!

Ac yna gwaeddai John y Ty Pella,—

“Shou Bwystfilod! Mae hi yn dwad i'r dre ddydd Iau nesaf!”

Ac yr oedd llun y Shou ar y papur yn *grand* i'w ryfeddu, a llun yr eliffantiaid, y camelod, y llewod, y teigrod, y llewpartiaid, ac wn i ddim faint o greaduriaid, nad oeddym ni erioed wedi eu gweld. Ac yr oedd yno lun “dyn du,” yr hwn a elwid “*The famous lion tamer*,” a dywedid y byddai yn mynd i'r cage, ac yn rhoddi ei ben yng ngenau'r llew!

Fu 'rïoed y fath gyffro ymysg plant Pentre Gwyn. Am y Shou Fawr yr oeddym yn siarad

y dydd, ac yn breuddwydio'r nos, ac yr oeddym yn cyfri'r dyddiau, ac yn eu gweld yn pasio yn rhy araf o lawer. Nid oedd fawr o hwyl ar ddim arall, ac yr oedd yr ysgolfeistr yn methu'n glir a chael ein sylw at y gwersi. Ond yr oedd Mr. Herbert yn cydymdeimlo â'n gwendid plentynaidd, ac yn awyddus am i ni gael gweld y Shou.

"Os gwnewch chwi eich tasgau," meddai wrthym, "mi gewch *holiday* p'nawn dydd Iau, (ninnau yn curo ein traed i arwyddo uchel gymeradwyaeth). Mi hoffwn i chwi gael gweld y llewod a'r *zebras*, a chreaduriaid ereill yr ydych wedi bod yn darllen am danynt. Ond un peth ydyw gweld llun llew mewn llyfr, a pheth arall, pur wahanol, ydyw gweld y llew ei hun, a'i glywed yn rhuo!"

Ond yr oedd tipyn o ragfarn yn erbyn Shou ymysg y bobl mewn oed yn y Pentre Gwyn, ac nid oeddynt yn credu y dylai plant yr Ysgol Sul ymgymysgu â phethau oedd yn perthyn i deyrnas y tywyllwch. Ond yr oedd Henry Lloyd y Crydd, ac un neu ddau arall, yn meddwl yn wahanol, ac yn dadleu dros i ni gael mynd i weld "gwaith y Brenin Mawr." "Mae y Beibl," meddai Henry Lloyd, "yn son llawer am y 'llewod ieuainc' a hen, a beth oedd yr angel hwnnw fu yn gwaredu Daniel o'r ffau ond 'dofwr llewod' heb ei ail! Yr ydw i o blaid i'r plant gael mynd i'r Shou; mi fydd yn rhwbeth iddyn nhw i gofio am dano ar hyd eu hoes."

Er hyn i gyd, edrych yn lled gymylog yr oedd y rhagolygon hyd ganol dydd Iau. Yr oedd y Shou wedi pasio drwy'r Pentre i'r dre yn y plygain, a phawb, o'r braidd, wedi codi i'w gweld. Yr oedd yno beth wmbreth o gerbydau, a cheffylau, o bob maint a lliw. Yr oedd yno, hefyd, ddau eliffant mawr yn cerdded yn hamddenol, a phob un yn estyn ei drwnc, fel plât casglu, i ddisgwyl cael rhywbeth gan y bobl oedd yn sefyll yn nrysau y tai. Digwyddai fod darn o dorth yn llaw Gwen Jones. Cipiodd yr eliffant y dorth gyda blaen ei drwnc, ac mewn moment, yr ydoedd wedi ei chladdu yn ei safn ! Cafodd Gwen Jones y fath fraw fel y bu agos iddi syrthio i lewyg ; ac wedi dod ati ei hun, dywedai wrth Edward,—

“ Chei *di* ddim mynd i'r Shou, beth bynnag. Be dae yr eliffant yn gwneyd efo *chdi* yr un fath ag y gwnaeth o efo'r dorth, ac yn dy dynnu di ar un tamed i'w geg ! ”

Ganol dydd, fodd bynnag, dyna Mr. Jones yr Ocsiwniar yn dod adref o rywle ar frys gwyllt yn ei gerbyd, ac yr oedd nifer ohonom ninnau, fel arfer, o'i gwmpas, ac yn barod i wneyd unrhyw neges. Yr wyf yn meddwl ei fod yn deall ein dolur.

“ 'Rwan, blant,” meddai, “ ewch adre i 'molchi, ac i newid eich dillad, gael i chi ddwad efo fi i'r Shou.”

Pwy a fedr ddesgrifio ein teimladau ? Yr oedd addewid Mr. Jones fel pelydr o haul yn saethu drwy gwmwl, ac yn goleuo y byd. Cyn

pen hanner awr, yr oedd pawb yn y Pentre yn gwybod fod y plant yn mynd i'r Shou, a bod Mr. Jones yr Ocsiwniar yn dwyn yr holl draul !

“ Os gwelwch chi'n dda,” ebai Gwen Jones, “ newch chi edrych ar ol Edward, rhag iddo fo fynd yn rhy agos i'r eliffant ? ”

Wedi i ni gyrraedd y dre, yr oedd yno dyrfa fawr o gwmpas y Shou. Ar y llwyfan oddi allan chwareuai y seindorf, ac yr oedd yno ddyn mawr, gyda chwip yn ei law, yn gwaeddi'n groch,—

“ Step up, ladies and gentlemen ! Now is your time,—the performance is going to begin ! ”

A dyna Mr. Jones yn dringo'r grisiau, a ninnau yn ei ddilyn.

“ Count the children,” meddai wrth y dyn mawr ; ac y mae yntau yn gwneyd hynny, gan gyffwrdd ein hysgwyddau efo blaen ei chwip,—
“ One—two—three, &c.—30 in all, sir.” “ All right. Here's the money ;” ac i mewn a ni.

“ 'Rwan,” ebai Mr. Jones, “ cofiwch sefyll y tu allan i'r rhaffau, a chadwch efo'ch gilydd.”

Nid wyf yn meddwl yr anghofiaf byth mor pum munud cyntaf yn y “ Shou Bwystfilod.” Yr oeddym wedi ein syfrdannu ! O'n blaen yr oedd celloedd lawer yn llawn o greaduriaid rhyfedd ac ofnadwy ! Ac yr oedd eu rhuadau yn fyddarol, ac yn gyrru iasau o ddychryn drwy ein cnawd. Ond wedi meddiannu ein hunain ychydig, aethom oddi amgylch y *menagerie*, gan gadw'n dynn yn ymyl ein harweinydd. Edrychem ar y teigrod, a'r

cirth, yn cerdded yn aflonydd o gwmpas eu celloedd; ac weithiau yn bygwth malu y gwiaill haearn oedd yn eu cadw rhag rhuthro arnom. Yr oedd ereill yn fwy dof a hynaws, megis y *zebras* a'r ewigod; ereill yn ymddangos yn gysglyd a swrth. Ond y bodau digrifaf oedd y mwnciod. Yr oeddynt yn llawn o ddireidi ac o gastiau; ond yr oedd pob un yn edrych cyn sobred a sant!

“Ydech chi ddim yn barod i symud yn eich blaenau, bellach?” ebai Mr. Jones. Ond fel y dywed yr hen air,—“Peth annodd ydyw tynnu dyn oddiwrth ei dylwyth!”

Ond yr hyn a adawodd fwyaf o argraff arnom ydoedd y llewod. Yr oedd yno dri ohonynt yn yr un *cage*,—llewod mawrion, gyda mwng hir, llygaid yn fflachio tân, a rhuad fel taran. Ac eto, yr oedd y “dyn du” yn barod i fynd i mewn atynt! Ar y gair, dyna fe yn dod, ac yn sefyll ar risiau y gell. Yr oedd gwen ar ei wyneb, fel pe buasai yn mynd i wneyd y peth hawddaf erioed! Rhuai y llewod, ac yn y fan, dyna'r “dyn du” yn tanio ergyd o lawddryll. Llamodd y llewod i gonglau pellaf y gell. Aeth yntau i mewn, a chauodd y drws ar ei ol. Dyna fe yn “ffau'r llewod!” Y mae ganddo ffon yn ei law, a gwna i'r naill lew ar ol y llall neidio drosti, ac yntau yn cadw ei lygaid arnynt yn barhaus. Dacw un ohonynt yn croch ruo, ac yn ysgyrnygu ei ddannedd, ac y mae'r “dyn du” yn tanio ergyd i'w wyneb. O, yr oeddym yn dal ein hanadl mewn braw! Ond ni

ddaethai y diwedd eto. Wedi cael y tri chreadur peryglus i yswatio o'i flaen, y mae'r dyn yn ymaflyd yn mwng llaes un ohonynt, yn agor ei enau â'i ddwyllaw, ac yn rhoddi ei ben yn llythrenol yn safn y llew!

Unwaith y gwelais hynny yn fy oes, ac nid oes arnaf eisieu ei weld drachefn. Wedi hynny, taniodd ergyd arall, a thra yr oedd y mwg yn llenwi'r gell, daeth yntau allan, a'r llewod yn rhuthro ar ei ol. Ond yr oedd y ddor wedi ei chau, ac yntau yn gwenu ar y dorf! Yr oedd y *performance* drosodd, a da oedd gennym gael mynd yn ol i'r awyr agored, a hynny yn fyw ac yn iach. Yr oeddym wedi gweld pethau rhyfedd, ond nid wyf yn meddwl y buasai yr un ohonom yn dewis mynd yno drannoeth!

Aethom adre i adrodd yr hanes, ac yr oedd Gwen Jones yn falch o'i chalon am fod yr eliffant wedi byhafio mor dda. Aeth rhai ohonom i ddweyd yr helynt wrth Tomos Olfyr yn y Slendai. Yr oedd yr hen filwr yn mynd at ei swper, ond yr oedd yn awchus i wybod beth a welsom yn y Shou. Dywedasom am y "dyn du" yn rhoddi ei ben yng ngenau'r llew.

"Rhyfyg noeth!" meddai Tomos. "Marc-iwch chi, ma'r llew ene yn siwr o gau ei ddannedd arno fo ryw ddiwrnod."

Yna rhoddasom ddesgrifiad o'r eliffant.

"Ie," meddai Tomos Olfyr, "creadur ffeind ydi o. Mi fum yn marchogaeth ar gefn eliffant am wythnose yn yr India; yr oedd yno chwech ohonon ni, a dyna'r amser brafia ges i yn fy oes."

Wedyn, aethom i ddesgrifio y mwnciod.

“ Son am fwncis,” ebai Tomos Olfyr, “ yr ydw yn cofio, pan oedden ni yn y *West Indies*, fod y bwyd wedi darfod, a ninne yn *marchio* drwy goedwig. A ’doedd yno ddim ond mwncis, a rhag llwgu, ’doedd dim am dani ond saethu y rheiny.”

“ Beth ? Oeddech chi ddim yn byta’r mwncis, Tomos Olfyr ? ”

“ Oeddym, yn neno’r taid, ac yn gwneyd *monkey soup* ohonynt. Ddaru mi ddim profi dim mwy blasus erioed ! ”

“ *Monkey soup*, wir ! ” ebai Catrin. “ Peidiwch a chyboli, Tomos. Trowch at y bwrdd ; y mae yr uwd yn barod.”

PENNOD VI.

++++

Dau Ymwelydd.

N ystod blwyddyn deuai amryw ymwelwyr ar eu tro i'r Pentre Gwyn,—rhai yn yr haf, ac ereill yn y gaeaf, canys yr oedd ganddynt hwythau, megis y wennol a'r gog, eu “hamserau nodedig.” Neges un dosbarth fyddai “hel eu bwyd,” ac yr oedd ereill yn gwerthu mân nwyddau, neu yn cario “siop wen.” Yr oeddym yn eu hadwaen oll wrth eu henwau, ac enwau digon ysmala oedd gan y rhan fwyaf ohonynt. Anaml y byddai yr un cardoty yn curo wrth unrhyw ddrws yn y Pentre heb gael rhyw fath o “damed,” a phan fyddai eu gwisg yn lled deneu a thyllog, caent ambell i hen ddilledyn wedi ei “droi heibio.”

Ond, ymhlith yr ymwelyddion hyn, yr oedd *dau*, o leiaf, yn cael derbyniad a chroeso nid bychan, nid gan y plant yn unig, ond gan bawb oll. Un ohonynt oedd “Eos Mawddwy,” y baledwr. Deuai efe heibio ar gyfer yr un adeg, unwaith yn y flwyddyn. Yr oedd hynny o flaen “ffair Mawrth,”—un o'r ffeiriau mwyaf yn y

dre a'r amgylchoedd. Yr oedd Eos Mawddwy, fel y gelwid ef, yn gantwr ardderchog, a pha le bynnag y deuai, byddai yn sicr o—bu agos i mi a dweyd o—“dŷ llawn,” ond nid mewn adeilad y byddai yn arfer ei ddoniau, eithr yn yr awyr agored. Clywsom ddywedyd, gan rai hynach na ni, iddo fod am flynyddau yn gantwr cyflogedig yn un o Eglwysi Cadeiriol Cymru. Ond, fel llawer Cymro talentog arall, ysywaeth, aeth yn gaethwas i'r diodydd meddwol, collodd ei le, a cherddai y wlad fel baledwr. Yn ei ddarostyngiad, fodd bynnag, yr oedd olion talent yn eithaf amlwg. Nid “canwr cerddi” cyffredin mo hono, ond datganwr medrus ac effeithiol. Ac heblaw canu, yr oedd hefyd yn arfer chware *concertina* fel cyfeiliant iddo ei hun, ac yr oedd hynny yn chwanegu at ei boblogrwydd.

Yr wyf yn ei weld yn awr fel y byddai yn ymddangos ar gongl y Pentre. Dyn bychan o gorff ydoedd; gwyneb crwn, gwelw, wedi ei eillio yn lân; llygaid gloewon, tyner; a chnwd tew, hirllaes, o wallt gwyn fel eira unnos. Gwisgai gob fawr at ei draed, canys yr oedd y dyddiau yn lled oer yn mis Mawrth; a het feddal oleu, gyda thalcen llydan iawn. Dechreuai chware y *concertina*, ac yn bur fuan byddai y plant wedi gadael eu chwareuon, a'r bobl yn gadael eu goruchwylion i wrando yr Eos. Yr oedd y peth yn “ddefod” yn y Pentre; a gwelid y seiri, y cryddion, a'r gofaint yn ymgasglu ynghyd i'r cyngerdd hwnnw a gynhelid gan un dyn, a hynny ar yr heol!

Yr hyn oedd yn gosod hynodrwydd ar Eos Mawddwy fel canwr ydoedd, fod ganddo *ddau* lais,—un yn fain, ac yn fwyn, fel llais merch ; y llall yn ddwfn a chryf, ac yn peri i chwi synnu fod creadur o ddyn yn medru cyrraedd nodau mor isel, a hynny yn esmwyth a meistr-olgar. Dechreuai, fel rheol, yn y llais cyntaf,—math o *alto* treiddiol, lleddf-dyner,—

“ Chwifwch helyg, murmur ddyfroedd,
Gwena dithau, haul ;
Nis gall miwsig daear ddeffro
Anwyl Annie Lisle.”

Ac O ! y mwynder a'r swyn fyddai yn ei oslef pan yn canu y llinellau olaf,—

“ Nis gall miwsig daear ddeffro
Anwyl Annie Lisle.”

Gwelid deigr yn rhedeg i lawr oddiar lawer grudd, a theyrnasai rhyw ddistawrwydd ar bawb oll. Mor syml ydyw y pethau sydd yn cyffwrdd llinynnau tyneraf y galon ! Ond dyna'r *concertina* yn chware melodi gwahanol,—

“ Y bachgen a foddodd yn ymyl y lan.”

Hon oedd gorchest Eos Mawddwy fel datganwr. Byddai y llais *bass* ar ei ore, yn mynd i lawr, i lawr, yn is nag y medrai y *concertina* ei ddilyn ; rywbeth yn debyg i hyn,—

“ Y bachgen
a foddodd
yn ymyl
y
lan ! ”

Daliai “ Dafydd ” Henry Lloyd ei seinfiorch wrth ei glust, a dywedai,—

“ Dyna *Double C* yn berffaith ! ”

Yr oedd Dafydd yn *fasur* rhagorol ei hunan, ac wedi ennill aml i wobwr am y *solo bass* mewn cyfarfod llenyddol. Edrychai Eos Mawddwy ar Dafydd, gan led-wenu,—

“ Fuasech chi’n hoffi treio’r byrdwn, machgen i ? ”

Gwridai Dafydd at fôn ei glust, ond yr oedd pawb yn awyddus iddo roddi cynnyg. Dyna’r Eos yn chware yr alaw ar y *concertina*, a Dafydd yn dechreu ar nodau y llinell olaf,—

“ Y bachgen
a foddodd
yn ymyl _____,”

Ond nis gallai fynd gam ymhellach. Mewn ystyr gerddorol, gellid dweyd iddo yntau “ foddi ” yn “ *ymyl y lan*. ”

Dododd yr Eos ei het ar garreg oedd o flaen yr Efail,—awgrym fod y cyngerdd ar derfynnu. Cymerodd Dafydd afael ynddi, ac aeth a hi o amgylch, ac yr oedd ei phwysau ar y diwedd yn dangos fod y “ casgliad ” yn un lled sylweddol.

“ Diolch i chi, machgen i,” ebai’r Eos, “ am fod mor ffeind. Diolch i chi oll.”

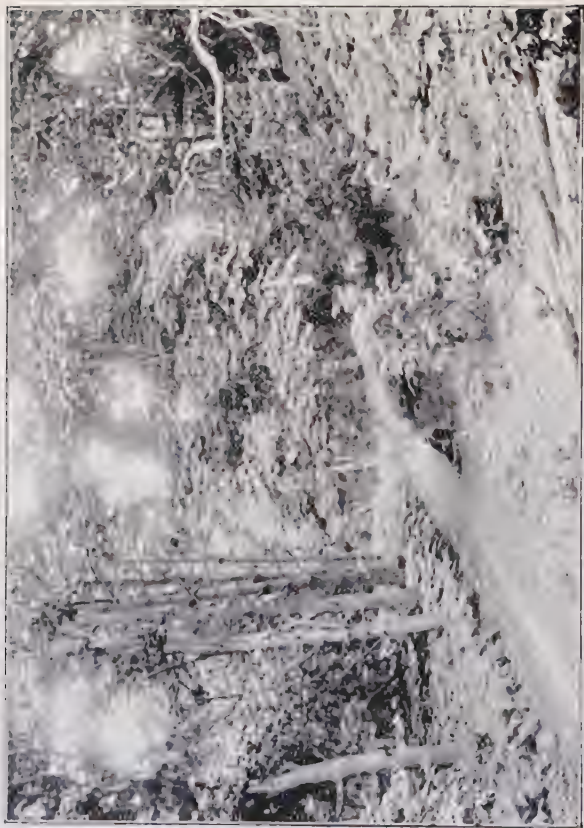
Ac ymaith ag ef i gyfeiriad y dre.

“ Welis i ’rioed y fath beth,” meddai Richard Roberts y Saer, “ fedra i yn y myw beidio rhoi rhwbeth i’r dyn ene bob tro, er y mod i’n gwbod y bydd o wedi gwario’r cwbl yn y *Royal Oak*

cyn nos yfory. Yn tydi'n biti fod *talent* fel ene yn mynd yn ofer, a gwaeth nag ofer, mae arna'i ofn. Pe dase Eos Mawddwy yn ddyn sobr, ac yn edrych ar ol ei hun, mi allasai fod yn un o'r dynion mwyaf amlwg yng Nghymru !”

Ond, druan o hono, suddo yn ddyfnach a wnaeth i drobwll anghymedroldeb. Gorffennodd ei yrfa yn y tloty, a chladdwyd ef mewn bedd dienw yn mynwent y plwy. A phrudd-bleser i mi, ar gyfrif atgofion mebyd, ydyw coffa am ei ymweliadau â'r Pentre Gwyn. Huned yn dawel yn medd y dyn tlawd. “Nis gall miwsig daear ei ddeffro,” ac nis gall adfyd nac ing ei gyrraedd byth mwy !

Yr ymwelydd arall sydd yn aros yn fyw ar lenni fy nghof ydoedd Martin y Pedlar. Gwyddel oedd Martin, ac wedi etifeddu rhan helaeth o arabedd a donioldeb plant yr Ynys Werdd. Nid oedd mor drwsiadus, nac mor lân, ag Eos Mawddwy; ond yr oedd mor llawen a'r gog, a chanddo air siriol i bawb. Dysgasai dipyn o Gymraeg, chwithig, carpiog; ond yr oedd yn gwneyd y tro yn gampus ar gyfer ei alwedigaeth. Cludai fasged wedi ei *strapio* ar ei gefn, ac yr oedd yn y fasged honno gymaint o amrywiaeth, os nad mwy, nag oedd yn arch Noah ! Pinnau, cadachau, rubannau, cribau, tegannau, careiau, &c. Byddai dadleuon brwd rhwng Martin a'r merched ar “garreg y drws.” I ddechreu, byddai y nwyddau yn “rhy ddrud” o ddim rheswm. Yna, dywedai gwraig y ty nad oedd ganddi “ddim pres.”

COED Y BARCUD.

“ Wel,” meddai Martin, “ os gen ti ddim *rags*, ne croen ’ningen ? Fi cymryd peth felly yn lle bres.”

Yr wyf yn cofio, un tro, fod gennyf ddau neu dri o grwyn cwningod. Aethum i’w nol i’r penty.

“ Be ga’i gynnoch chi am y rhein, Martin ? ”

“ Aros di, was ; gad im weld be sy gen i yn y basged.”

Tynnodd amryw o bethau allan, ac o’r diwedd cydiodd mewn nifer o hen bapure.

“ Wyt ti yn medru darllen Saesneg, dywed ? Wel, dyma i ti bapur brynnnes i efo lot o bethe erill yn y Plas,—y *Bow Bells*.”

“ Be neu di â rhwbeth fel ene ? ” meddai mam. Ond yr oeddwn wedi syrthio mewn ffansi â’r “ papure,” ac aeth yn fargen. Cafodd Martin y crwyn cwningod, a chefais innau y *Bow Bells*.

Digwyddiad bychan, dibwys. Digon gwir ; ond yr oedd yn ddechreu cyfnod newydd yn hanes meddwl *un* bachgen yn y Pentre Gwyn. Sawl awr wynfydedig a dreuliais wedi hynny yn ffenestr y llofft, yn darllen y *Bow Bells* ! Agorodd fydd newydd o flaen fy nychymyg. A llawer noson loergan lleuad, pan fyddai ei goleu ariannaidd yn ymgymysgu â’r cysgodau dyfnion yng Nghoed y Barcud, byddwn yn eistedd yn y ffenestr, ac yn tybied fy mod yn gweld y “ marchog ” yn dyfod allan o’r coed i waredu y “ rhian ” oedd wedi ei chipio ymaith drwy drais i gastell y gelyn ! Dichon y buasai

llawer o'r ystoriau a ddarlennais yn y *Bow Bells* yn ymddangos yn ddigon anhygoel erbyn heddyw; ond, dyweder a fynner, buont yn gymdeithion dedwydd bore bywyd; ac yn y drafodaeth honno, agorwyd fy llygaid i weld gwlad hud a lledrith, bro anfarwol rhamant a breuddwydion.

Martin y Pedlar! Yr wyt tithau wedi cilio oddiar y chwareufwrdd ers blynnyddau. Creaist lawer o ddifyrrwch ar dy hynt, er dy fod yn gwneyd ambell i "dro Gwyddelig" gyda dy fargeinion. Y mae y byd wedi cyfnewid, ac wedi prysuro er y dyddiau hynny, pan y byddit ti yn gorfod treulio hanner awr i werthu rhes o binnau! Ond pe y buaset yn aros ar dir y byw, caraswn dy weld am dro, er mwyn cael dweyd wrthyt pa mor werthfawr yn fy ngolwg ydyw y diwrnod hwnnw pan gefais y *Bow Bells* gennyt yn gyfnewid am grwyn cwningod! Yn sier ddigon, Martin, nid oes gennyf achos i edifarhau am y "fargen" honno.

Erbyn heddyw, y mae'r "hen bapurau" wedi mynd i ffordd yr holl ddaear, ond *un* ddalen felen, frau. Y mae honno wedi goroesi y cyfan, ac yng nghadw mewn cyfrol o dduwin-yddiaeth uniongred! Byddaf yn edrych arni ambell dro, a daw rhyw hiraeth anelwig i fy nghalon am y dyddiau diddan,—yr "hen amser gynt." Byddaf yn gweld Martin gyda'i fasged ar garreg y drws; yn gweld fy hun yn eistedd yn ffenestr y llofft ar fachlud haul, ac yn ofni i'r dydd ddarfod cyn i mi orffen darllen ystori'r "Marchog Du" yn y *Bow Bells*!

PENNOD VII.

++++

Coed y Barcud.

MYSG y pethau a adawsant argraff ar fy meddwl ym more bywyd,—pe y buasai hynny o ryw bwys,—dylwn roddi lle amlwg i'r goedwig fawr, henafol, oedd, o un cyfeiriad, yn lled agos at y

Pentre Gwyn. Y mae gan lwyn o goed rhyw gyfaredd i mi o hyd, ac ym mhob man. Bydd fy natur yn adnewyddu drwyddi yng nghwmni coed y maes, ac nis gwn am fiwsig mwynach na su yr awel yn y dail. Coed y Barcud! Yr wyf yn eu gweld y funud hon, er fod llawer dol a dyffryn rhyngof a hwy, ac er fod blwyddi lawer wedi ffoi er pan fum yn ysgafn rodio y carped mwsoglaid ar randir y derw. Yno y byddem yn mynd i "hel priciau" at gynneu tân. Pan heb fod yn yr ysgol, yr oedd dwy ddyledswydd ag y disgwyliid i'r mwyafrif o blant y Pentre eu cyflawni. Un ydoedd "hel priciau," a'r llall ydoedd "nol dwr" i ffynnon Dolafon. Nid oedd y naill na'r llall yn cael eu cyfrif gennym yn bethau dymunol, ar lawer adeg; ond nis gellid eu hosgoi heb arwain ein

hunain i brofedigaeth. Yr oedd rhyw gymaint o wahaniaeth rhwng y naill a'r llall o'r dyledswyddau a nodwyd. Yr oedd "nol dwr" yn orchwyl beunyddiol, a disgwylid i ni fynd a dod mewn amser gosodedig,—peidio ymdroi; eithr gorchwyl achlysurol oedd "hel priciau," ac yr oedd yn rhaid wrth amser cyfaddas i wneyd hynny. Ac os llwyddem i gael "baich da," ni warafunid i ni dreulio oriau dedwydd yn y Coed.

Yr oedd Coed y Barcud yn perthyn i ystad Plas Marian, ac ar gwrr deheuol y goedwig y safai y Plas ei hun. Yr ydym wedi crybwyll eisoes am y perchennog,—y Cynrol Wood. Nid yn fynych y byddai efe gartref, a phan y dychwelai yno gellid dyfalu yn hyderus ei bod, fel y dywedid, yn "adeg saethu" rhywbeth neu gilydd! Saethu petris, saethu ffesants, saethu ieir y mynydd,—dyna wynfyd Cynrol Wood. Rhoddid caniatad i blant y Pentre fynd i'r Coed i gasglu tanwydd, ond argreffid ar feddwl pob un cyn cychwyn oddi cartref nad ydoedd ar un cyfrif i aflonyddu ar y *game*. A phe na buasai hynny yn ddigon, yr oedd Mr. Bold, y pen cipar, yn cadw ei lygaid arnom yn wastad, a phechod anfaddeuol yn ei olwg ef ydoedd rhedeg ar ol ffesant, neu daflu carreg at wningen. Yr oedd canoedd ohonynt yn y Coed, ac ar "amser saethu" yr oeddynt yn cael eu difa heb drugaredd; ond rhyfyg ynnom ni fuasai ceisio dal yr un ohonynt. Fodd bynnag am hynny, yr oedd Coed y Barcud yn

lle ardderchog. Meddylier am danom yn cychwyn yno ar brynhawn yn yr haf, pan fyddai y goedwig yn ei llawn ogoniant. Yr oedd rhyw berarogl oddiar ddail a llysiau yn llenwi y fangre. Tywynnai yr haul drwy frigau'r coed, ond yr oeddynt mor drwchus fel yr oedd cyflawnder o gysgod yno ar y diwrnod poethaf. Mor hapus fyddem yn gwylio y wiwer ysgafndroed, felen-gynffionnog, yn llamu o frigyn i frigyn; a themtasiwn rhy gref, yn fynych, fyddai lluchio cerrig at y creadur prydfferth, chwareugar. Y mae yn ddiddanwch i mi atgofio heddyw na lwyddasom i niweidio yr un ohonynt. Yr oedd y coed yn rhy uchel a brigog, a'r wiwer yn rhy sionc. A phan fyddai Mr. Bold yn lled ameu, pan ddelai heibio i ni ar ei hynt, ein bod yn chwenychu rhai o'i anwyliaid ef, megis y ffesants a'r cwningod, byddem yn ei sierhau gyda phob difrifwch mai hela "cath wiwer" y byddem ni.

"Does ganddoch ddim busnes i hela nac i aflonyddu ar ddim," meddai yntau. "Eich gwaith ydyw hel priciau, a mynd adre cyn gynted ag y galloch. Peidiwch chi a gadael i mi eich gweld yn taflu cerrig eto, onide mi fyddaf yn rhoi *stop* arnoch chi i ddwad yma o gwbl."

Yr oedd arnom ofn Mr. Bold, mewn gwirionedd, ac yn credu fod ei awdurdod yn ddiderfyn! Ac wrth ei weld yn cerdded drwy'r Coed yn ei ddillad melfed, gŵn dau-faril dan ei gesail, a dau neu dri o gŵn graenus wrth ei sawdl,

byddai John Ty Pella yn dweyd wrthym,—
“ Wyddoch chi be, *boys*, yr ydw inne am fod
yn gipar pan ddof yn ddyn.”

Llawer o feddyliau sydd yng nghalon yr
ieuanec,—“ *The thoughts of youth are long, long
thoughts.*” Pa faint ohonynt sydd yn cael eu
sylweddoli, tybed? “ Pan oeddwn fachgen, fel
bachgen y meddyliwn.” A lle ardderchog i
gyfnewid meddyliau o’r fath ydoedd Coed y
Barcud. Yr wyf yn cofio am un llecyn poblog-
aidd a difyr,—hen dderwen gauadfrig, yn estyn
ei changau preiffion, fel breichiau caredig i’n
derbyn, ac i’n cynnal. Safai y brenhinbren
hwnnw ar lecyn amlwg, ac ni ellid dymuno
cynhullfan fwy hawddgar ar hirddydd haf.
Ac yno, yng nghanau’r dderwen, a’r awelon
yn suo yn y coed, y byddem yn “ breuddwydio
breuddwydion,” ac yn dychmygu y gorchestion
a wnaem yn y dyfodol. “ Bod yn gipar!”—
dyna oedd yn ogoneddus yngolwg John Ty
Pella yn y dyddiau hynny. Ond pe cawsem
ymgom gydag ef heddyw, rhyfedd fuasai
ganddo addef,—os gwnaethai efe hynny,—mai
dyna oedd ei syniad uwchaf, unwaith, am fywyd
a’i waith. Arweiniwyd ef gan Ragluniaeth ar
hyd “ ffordd arall;” ond rhaid gadael ei hanes
yn y fan yna yn awr, a chofio mai eistedd yr
oeddym yng nghanau yr hen dderwen urddasol
ynghanol y Coed. Nid oeddym ond nifer o
blant cyffredin, a chymharol dlodion. Yr oedd
ein dillad mor amryliw a “ siaced fraith”
Joseph, gan amledd y clytiau oedd arnynt!

Ac wedi bod yn dringo'r coed, ac yn ymwithio drwy'r twmpathau, byddai y "rhwygiadau" chwanegol yn aml eu rhif, ac yn achlysur o lawer gwers hallt ar ol dychwelyd adref!

Ond yr oeddym yn "wyn ein byd," ac yn ddjarwybod i ni ein hunain, yn ystorio argraffiadau oeddynt i fod yn weledigaethau hynaws, prydfferth, ymhen llawer o ddyddiau, ac wedi i ni ymwasgaru ar hyd a lled y byd. Ac wrth ysgrifennu yr hanes hwn, y mae un weledigaeth yn dyfod i fy ymyl,—yr wyf yn eistedd gyda phlant y Pentre ym mhalasdy gwyrdd y dderwen, ac yn clustfeinio ar fiwsig haf yng Nghoed y Barcud!

Ond y mae'r haul yn machlud dros ymylon Caer y Dderwydd, a ninnau heb orffen ein gwaith. Rhaid neidio i lawr o'r hen dderwen, a dechreu arni o ddifri i "hel priciau," ac i wneyd baich taclus ohonynt i fynd adref. Yn ffodus, yr oedd yno gyflawnder o frigau gwywedig o'n hamgylch; yr anhawster fyddai gwneyd trefn a dosbarth arnynt. Ond ar ol gwneyd y baich, a'i rwymo gyda chortynnau, y gamp wedyn fyddai ei godi ar yr ysgwydd. Byddai y bechgyn mwyaf, fel rheol, yn barod i gynorthwyo y gweiniaid.

"'Rwan," ebai'r arweinydd, "ydech chi'n barod i gychwyn?"

Cerddem yn ofalus drwy y rhedyn, ac nid peth anfynych fyddai cael codwm, a'r baich ar ein cefn. Atelid yr orymdaith er mwyn codi yr hwn a syrthiodd. Golwg ddoniol fyddai

arnom, yn dilyn ein gilydd ar hyd y llwybr, fel nifer o Indiaid, a phob un yn cludo ei faich ei hun. Ac wedi dod i ymyl y Pentre, ond odid na fyddai “Tomos Olfyr” a’i bwysau ar y llidiart yn disgwyl am danom. Ac wrth ei weld oddi draw, byddai yr ysbryd milwrol yn ein meddiannu, a gwnaem ein gore i gerdded yn syth a rheolaidd. Braidd na byddai yr hen filwr yn ymsythu ei hunan wrth edrych arnom,—

“Wyddoch chi beth, fechgyn bach? Yr ydech chi yn *marchio* fel sowldiwr, a phob un ohonoch a’i *knapsack* ar ei ysgwydd. Piti na fase *band* y *twenty-third* yn mynd o’ch blaene chwi.”

Ac yr oedd geiriau Tomos Olfyr yn atdalw am y llafur a’r lludded y diwrnod hwnnw! A pheth arferol, ar ol mynd â’r beichiau adref, fyddai i’r naill a’r llall o honom dolli ychydig ar ei ysbail; gwneyd un baich o’r cyfryw, a mynd âg ef i’r Slendai yn anrheg; a byddai Catrin Olfyr yn llonni drwyddi pan glywai hi yr hen Domos yn gwaeddi,—

“’Gorwch y drws, Catrin, mewn munud; dyma’r bechgyn wedi dwad a baich cefn o ‘bricie tân.’”

FFYNNON Y DDOL.

PENNOD VIII.

++++

Sfynnon y Ddol.

ID oedd “ gwaith dwr ” yn adnabyddus yn y Pentre Gwyn. Mae’n wir fod yno “ bwmp ” yng ngwaelod yr allt, ond yr oedd y dwr yn rhy galed i’w yfed, ac ni fyddai yno gyflenwad o

gwbl yn ystod misoedd gwresog yr haf. Elai pawb i ymofyn “ dwr glan ” i ffynnon Dolafon, ac yr oedd hwnnw yn ddwr gloew, grisialaidd, a chroew ei flas. Sonir yn yr Hen Lyfr am ffynnon Bethlehem, yr hon oedd gerllaw y porth. Bu Dafydd yn drachtio ohoni pan yn fachgen gwridgoch yn Ephrata ; ac ymhen blynnyddoedd hiraethai am ei dyfroedd,—“ O, na chawn yfed,” meddai, “ o ffynnon Bethlehem ! ” A’r hyn ydoedd y ffynnon honno i fab Jesse, dyna ydoedd Fffynnon y Ddol i blant y Pentre Gwyn.

Yr wyf wedi dweyd fod “ nol dwr ” yn un o’n dyledswyddau beunyddiol. Yr adeg i wneyd hynny fyddai “ gyda’r nos,” ar ol dod adref o’r ysgol. Byddai y bechgyn a’r genethod yn ymuno â’u gilydd yn y gorchwyl hwn ; ac nid arwydd dda, yn ol barn y pentrefwyr,

fyddai gweld bachgen wedi mynd yn “rhy falch” i gyrchu dwr o’r ffynnon. Ond nid yn aml y byddai hynny yn digwydd. Nid wyf yn honni fod plant y Pentre yn well na phlant ereill, ond yr oeddynt yn cael eu dysgu i wneyd cymwynasau bychain o’r fath hyn; ac y mae yn sicr fod y peth wedi bod yn fantais i aml un ohonynt mewn blynyddau dyfodol.

Wel, gadewch i ni fynd unwaith eto, yng nghwmni diddan Adgof, gyda’r plant i “nol dwr.” Y mae yn hwyrdydd braf, distaw, ym mis Gorffennaf. Yr ydym yn pasio gefail y gof, a gweithdy’r seiri, ac yn cerdded a’n piseri yn ein dwylaw ar hyd y “ffordd fawr.” O’n blaen, yn y pellter, y mae Moel y Gader, a’r haul yn tywynnu ar dwmpathau’r grug. Ar y dolydd cyfagos, y mae’r gwair yn “fydylau,” ac yn barod i’w gario. Beth yn fwy dymunol nag arogl gwair newydd ei dorri? Yn y man, deawn at y gamfa,—camfa’r ffynnon,—ac ar hyd y llwybr gwelltog sydd yn arwain at y ffynnon ei hun. Cysgodir hi gan berthi trwchus o ddrain gwynion, a’r rheiny dan goron blodau,—blodau’r drain. O amgylech, y mae cerrig llyfnion, a ninnau yn eistedd arnynt i ddisgwyl ein tro, oherwydd byddai yno gynulleidfa o honom wedi dod ynghyd. A pheth pur gyffredin, ar ddiwrnod braf, fyddai cynnal cyfarfod canu wrth y ffynnon. Ac, wrth gwrs, yr oedd yn rhaid cael “arweinydd,” ac yr oedd y goelbren wedi disgyn yn naturiol ar Ifan, bachgen Hugh Edward. Ganddo ef yr oedd

y llais gore o ddigon, ac yr oedd wedi ennill
tystysgrif yn y Solffa. Pan yn hel llus, yn
pysgota yn y Lleufer, neu yn hel priciau
yng Nghoed y Barcud, yr arweinydd bob amser
fyddai John Ty Pella. Ond Ifan oedd arwein-
ydd y gân wrth Ffynnon y Ddol. Byddai y
rhaglen yn cynnwys caneuon yr ysgol,—

“ On the distant prairie,
Where the heather smiles.”

Ac yr wyf yn cofio rhannau o ganeuon bychain,
syml, ereill, fyddent mewn bri,—

“ Dwr gloew, grisialaidd i mi,
Fy niod naturiol i yw.”

Beth yn fwy addas wrth y ffynnon ?—

“ Dwr, dwr, dwr,
'Does ddiod gyffelyb i'r dwr.”

Un arall ydoedd hon,—

“ O ! rhowch i mi fwth,
A thelyn a chrwth,
Yn rhywle yn Nghymru fynyddig.”

Ond y prif ddernyn ydoedd “ Anwyl yw
Gwalia fy Ngwlad,”—Ifan yn canu yr alaw, a
ninnau yn uno yn y gydgan,—

“ Yno mae'r bwth ar y fron,
Cartref fy mam a fy nhad ;
O, fel mae'n dda gen i hon,
Anwyl yw Gwalia fy ngwlad.”

Beth am y lleisiau ? Wel, yr hyn oedd
braidd yn brin ydoedd y *bass*. Anhawdd

fyddai disgrifio yr ymdrech y bu rhai o honom ynddi i “ganu *bass*.” Cawsom gyngor un adeg gan Dafydd y Crydd,—cyngor anffaeledig. Ei sylwedd ydoedd hyn,—Tynnwch am eich traed, gadewch hwy yn y dwr am hyn a hyn o amser, ac yr ydych yn sicr o fedru canu *bass*. Ceisiwyd cario y cyngor allan, oherwydd gan fod Dafydd yn *faswr* enwog ei hun, yr oeddym yn ei gredu bob gair. Rhoddem ein traed noethion yn y ffrwd oedd yn rhedeg o’r ffynnon, crygai ein lleisiau, ac yn y cyflwr hwnnw yr oeddym yn *fasars* heb ein hail. Ond, yn anffodus, byddai yr anwyd yn dilyn, a rhieni y Pentre yn ymofyn â’u gilydd,—

“Sut yn y byd yr oedd y bechgyn yn cael y fath anwyd ar dywydd braf ? ”

Bradychodd rhywun ein cyfrinach, a drannoeth, pwy ddaeth at y ffynnon yn hollol ddjarwybod i ni oll, ond Catrin Hughes. Tybiwn iddi lechu am ennyd y tu ol i’r perthi drain ; ac ar y pryd yr oedd Morus, ei bachgen, yn goesnoeth yn y ffrwd, ac yn canu *bass* yn y gydgan boblogaidd,—

“Anwyl yw Gwalia fy ngwlad.”

Ond dyna lais Catrin Hughes yn torri allan fel taranfoltt,—

“Tyrd allan o’r dwr ene, Morus ! Dene fel yr wyt ti’n cael anwyd, mi wela ; rhoi dy draed yn y dwr, ai e ? Mi fyddaf i yn siwr o ddeyd wrth dy dad, gei di weld, ac mi wyddost be sy yn d’aros di, y gwalch drwg ! Ifan !

Yr wyt *ti* yn ddigon hen i wybod gwell pethe. Yr ydw i yn synnu atat *ti* yn hudo'r plant i 'neyd peth sydd yn ddigon am 'u bywyd nhw! "

Torrwyd y cyngerdd ar ei hanner. Gwelid amryw o honom yn gwneyd brys i wisgo ei 'sanau, ac i rododi ei esgidiau am ei draed. Troisom adref yn lled ofnus, a Catrin Hughes yn dal i ddwrddio yn dost. Ond gwelem Richard Roberts y Saer wedi rhoddi ei bwysau ar wal y gweithdy, ac yn edrych arnom yn hamddenol.

" Be' ydi'r mater, Catrin Hughes? A ydyw y plant wedi gwneyd rhyw ddrwg? "

" Drwg, wir! Meddyliwch am dany'n nhw, a Morus yma yn eu canol, yn eistedd yn droednoeth yn y dwr. Ffor' braf i gael anwyd, ynte? "

" I be yr oeddech chi'n gwneyd peth felly? " ebai Richard Roberts wrthym ninnau.

A dyna un o honom yn esbonio y peth, ac yn dweyd mai yr hyn oedd gennym mewn golwg oedd cymhwyso ein hunain i ganu *bass*.

Gwenodd Richard Roberts, a dywedodd yn araf,—

" Rhaid i ni gofio mai plant ydi plant, Catrin Hughes. Yr yden ni wedi bod yn blant ein hunain. Well i chi faddeu iddyn nhw am y tro yma, a pheidio deud. Gewch chi weld na wna nhw ddim eto."

Ac felly bu. Ond yr oedd y *bass* yn wannach yn y cor, am nad oedd rhyddid i ni rododi ein traed yn y dwr! Ac os cawsom ein dychryn gan Catrin Hughes, digwyddodd peth arall

oedd i newid yr olygfa, ac i ddwyn “cor y ffynnon” i fwy o sylw nag o’r blaen. Pan oeddym wrthi yn canu un prynhawn, daeth cerbyd heibio ar hyd y “ffordd fawr.” Ond yn lle pasio, fe safodd ar gyfer camfa’r ffynnon. Nid oedd gennym un amcan pwy ydoedd yn y cerbyd. Tybiem mai “rhyw Saeson” oeddynt, a daliasom ati i ganu yn fwy egniol nag erioed. Yn y man, daeth un o’r boneddigion dros y gamfa, ac yr oedd merch ieuanc drwsiadus yn ei ganlyn. A phwy ydoedd, feddyliech chwi? Neb amgen na’r Cynol Wood! Erbyn hyn, yr oeddym yn rhy ddychrynedig i ganu yr un sill; ond gwnaethom ein gore i ddangos i’r ymwelwyr ein bod wedi dysgu *manners*; ac yr wyf yn meddwl y buasai Mr. Herbert, yr ysgolfeistr, yn cael ei foddhau yn y dull yr oeddym yn “gwneyd *bow*.” Gofynnodd Cynol Wood i ni ganu drachefn, a dyna Ifan yn taro yr unawd, “Anwyl yw Gwalia fy ngwlad,” a ninnau oll yn uno yn y gydgan,—

“Yno mae’r bwth ar y fron,
Cartref fy mam a fy nhad.”

“*Can you sing something in English?*” ebai y ferch ieuanc, Miss Lilian Wood.

Atebwyd yn gadarnhaol; ac wedi i Ifan sibrwd wrthym am ganu ein gore las, dechreuasom ar y gân Seisnig,—

“On the distant prairie,
Where the heather smiles.”

Yr oedd y miwsig yn dyner ac yn dlws, y dydd

yn hafaidd a thawel, a lleisiau y genethod fel telynau arian ! Ac wedi i ni orffen, dywedodd Cynrol Wood ei fod ef a Miss Lilian wedi cael eu boddhau yn fawr. Holodd ni am yr ysgol, a llawer o bethau ereill ; ac yn ddiweddglo ar y cwbl, cawsom wahoddiad i fynd gyda'n gilydd yr wythnos ddilynol i Blas Marian, i gael “ te parti,” ac i ganu o flaen teulu'r Plas ! Yr oeddym wedi ein parlysu gan syndod. Wn i ddim beth ydyw teimlad ambell i gor Cymreig fydd yn cael gwahoddiad i ganu “ o flaen y Brenin ;” ond nis gall fod yn fwy angerddol na'r hyn a'n meddiannai ni pan yn gwrando ar wahoddiad y Cynrol Wood.

“ *I suppose that you are the leader ?* ” meddai wrth Ifan Edward.

Gwridodd yntau at fôn ei glust, a phlygodd ei ben.

“ *Very well. Prepare your songs, and you may tell your parents to come with you. There will be plenty of room and plenty to eat.* ”

Dychwelodd y Cynrol a'i ferch i'r cerbyd oedd yn eu disgwyl, a ninnau yn bloeddio “ Hwre ! ” nes oedd yr awyr yn diaspedain.

Cyn pen ychydig amser yr oedd y Pentre yn gwybod am y gwahoddiad i Blas Marian, a phawb wedi rhyfeddu gymaint a ninnau. Dyna oedd pwnc y dydd yn yr ysgol drannoeth, —fod plant y Pentre Gwyn wedi cael eu gwadd i ganu i'r Plas. Teimlai plant y dre dipyn yn eiddigeddus ; ond wedi i Mr. Herbert wybod am y peth, dywedodd ar ddiwedd yr ysgol fod

yn hollol naturiol i'r Cynol Wood wneyd sylw o blant y Pentre, gan ein bod yn byw ar ymyl ei ystad, a llawer o bobl y Pentre yn ei wasanaeth. "Ond," meddai, "fe gaiff pawb ohonoch *holiday* y diwrnod hwnnw, (*uchel gymeradwyaeth*). Ac yn awr, dewch i ni bracteisio y darnau sydd ganddynt i'w canu, a chofio eu bod yn cynrychioli y *British School*, a hynny mewn lle pwysig ac anrhydeddus."

Ac un o'r dyddiau dilynol, daeth llythyr o Blas Marian i Mr. Herbert ei hun, yn ei wahodd yntau, fel ysgolfeistr, i ddod yno gyda'r plant. Wedi deall hynny, aeth Ifan Edward ymlaen at y ddesg,—

"Mi newch *chwi* arwain, syr, y diwrnod hwnnw."

"Dim o'r fath, Ifan," ebai Mr. Herbert, "y *chwi* ydyw arweinydd y cor; ond pe bae nhw yn mynd 'allan o diwn,' neu rywbeth felly, mi fyddaf i yno i roi unrhyw gynhorthwy."

"Ac yr ydech chi yn mynd i ganu i'r Plas!" ebai Tomos Olfyr. "Fu 'rioed ffasiwn beth! Un iawn ydi y Cynol Wood; y fo ydi 'ledar' y *twenty-third*, wyddoch, a fydd o byth yn pasio heb alw i ofyn sut yr ydw i, fel hen sowldiwr, ydech chi'n dallt. Mi faswn yn leicio dod efo chi i'r Plas, i'ch clywed chi yn canu o flaen y Cynol; ond waeth i mi heb gyboli; mae'r hen riwmatis yma yn fy lode i, a fedra i byth gerdded i'r Plas."

"*Rhaid* i chi ddwad, Tomos Olfyr, dros i ni eich cario chi bob cam."

“Na, fedrwch chi ddim gneyd hynny, mechgyn i; ond mi gaf glywed yr hanes gynnoch chi ar ol i chwi ddwad adre. Canwch nes bydd pob peth yn clecian, fel y bydde *band y twenty-third* pan oedden ni yn mynd i Dover ers talwm!

Ond nis gallem feddwl am adael Tomos Olfyr ar ol. Gwyddem y carasai fod gyda ni ar y fath ddiwrnod. Yr oedd ei ysbryd mor ieuanc a'r un o honom, er fod ei “'lode,” chwedl yntau, wedi colli eu hystwythder a'u grym. Gadael Tomos Olfyr ar ol! Na; yr oedd hynny allan o'r cwestiwn. Ac wedi mynd o'r Slendai aethom ati i ddyfeisio sut i'w gael ef i'n canlyn ar ein pererindod i'r “Plas.”

PENNOD IX.

++++

Plas Marian.

AFAI Plas Marian mewn llannerch neilltuedig heb fod yn nepell o'r Pentre Gwyn. Yr oedd y brif fynedfa iddo yn cychwyn o'r ffordd fawr, y tu draw i'r "Tair Celynen."

Yr oedd y fynedfa honno yn wir fawreddog,—colofnau o gerrig nadd; peisarfau y teulu ar ben y bwa, a "giât" haearn ddwbl yn diogelu y dramwyfa. Yr oedd y *drive* wedi ei gorchuddio a graian glan, ac yn dirwyn yn droellog rhwng llwyni o goed drwy y parc at ffrynt y palas. Yr oeddym wedi gweld y lle o frigau y dderwen y soniasom am dani yng Nghoed y Barcud,—gwelem y parc eang, a'r ceirw yn porri yn dawel ar hyd-ddo; gwelem y pysgodlyn mawr, a'i ddyfroedd yn disgleirio dan belydrau'r haul; gwelem y palas cadarn, henafol, aml ei ffenestri, a'r gerddi rhosynog o'i amgylch. Ond nid oedd y rhan fwyaf o honom wedi bod ynddo hyd yr adeg y cawsom ein gwahodd gan y Cynrol Wood.

Ac wythnos i'w chofio ydoedd honno,—wythnos o bryder a phrysurdeb anarferol. Yr oedd Huw Owen y Teiliwr wedi gorfod cael dau o weithwyr ychwanegol, ac yn ofni, er y cwbl, nas gallai byth ddod i ben,—pawb eisieu dillad newydd, neu altro, a hynny yr un wythnos ! Cyffelyb ydoedd profiad Jane Ifans, y wniadwraig, er fod amryw o'r genethod yn medru rhoddi tipyn o help iddi efo pwytho. Ond yr oedd y torri, y ffitio, a'r gorffen, yn dibynnu yn gwbl ar Jane Ifans. Yr oedd y “cryddion,” hwythau, ar eu llawn egni, ac yr oedd yn rhaid i'r *Modulator* a phopeth gymeryd ei siawns. Yr oedd Catrin Hughes yn taeru nad oedd ganddi hi ddim byd ffit i fynd o flaen y “byddigions ;” ond perswadiwyd hi i roddi ei “gown priodas,” a'i *shawl cashmere*. 'Doedd y naill na'r llall ddim wedi bod allan o'r dror ers blynnyddau. Ond rhyfeddod y rhyfeddodau oedd Tomos Olfyr a Chatrin ! Yr oedd cennad wedi dod o'r Plas i ddweyd fod cerbyd y Cynol yn dod i gyrchu yr “hen sowldiwr,” a'i gymdeithion yn y Slendai, i'r wledd. Yr oedd Catrin Olfyr yn ymesgusodi am ei hymddanghosiad personol,—“wedi bod drw'r bore yn helpu Tomos i wisgo am dano.” Ac, yn sicr, nid gorchwyl bychan oedd hwnnw. Yr oedd Tomos mor “barticular” ynghylch ei ddillad ! Ond wedi gorffen yr oruchwyliaeth, yr ydoedd yn dra godidog, ac yn deilwng o draddodiadau gore y *twenty-third* unrhyw ddydd. Clos pen-glin gyda rhes o fotymau

melynion ; hosanau du'r ddafad, clyd, oherwydd y "riwmatis ;" gwasgod ddwbl-brest, a chot las, bigfain, gyda botymau pres o bobtu iddi. Ac yn goron ar y cwbl, yr oedd ganddo het silc wedi ei chael gan Mr. Bowen y Person, ond yr oedd *pen* y person yn digwydd bod yn fwy na'r eiddo Tomos Olfyr, ac felly yr oedd yr het yn bygwth disgyn i lawr dros ei glustiau ! Ar labed ei got, yr oedd Catrin wedi pinio y *medals*, a rhwng popeth yr oedd Tomos Olfyr yn edrych yn wir urddasol. Cafwyd cryn drafferth i'w godi i gerbyd y Plas. Ond, o'r diwedd, yr oedd Catrin ac yntau, a Miss Green, yn barod i gychwyn ; ond yr oedd yn rhaid i Catrin Olfyr fynd yn ol i'r ty am funud,—yr oedd hi wedi anghofio yr "umberelo," ac ni fyddai byth yn anturio oddi cartref heb honno, —haf a gaeaf yr un fath.

Aml oedd y rhybuddion roddid i ninnau pan yn mynd drwy yr oruchwyliaeth o wisgo am danom, yn ein dillad newydd. Yr oedd y rhan fwyaf ohonynt yn dechreu gyda'r gair "Paid !" "Paid di a dwyno dy ddillad. Paid a thorri y blode yn y gerddi. Paid a rhedeg ar ol y ceirw yn y parc. Paid a rhuthro i fyta fel daset ti heb weld bwyd erioed."

Daeth Mr. Herbert i'r Pentre tuag adeg cychwyn, ac efe a drefnodd yr orymdaith. Aethom heibio'r "Tair Celyn," ac at yr *entrance* i'r Plas. Agorwyd honno yn ebrwydd, a dyna ni yn cerdded, bob yn ddau, ar hyd y *gravel walk* at y Plas. Daeth y bwtler i'n

cyfarfod, ac arweiniwyd ni i'r lawnt eang, dan gysgod y coed. Yr oedd y glaswellt wedi ei dorri yn llyfn, ac yn ffurfio carped esmwyth, gwyrddlas, dan ein traed. O'n cwmpas yr oedd gwelyau o flodau na welsem eu hardded a'n llygaid. Tybed mai breuddwyd oedd? Yr oeddym wedi ein gosod megis mewn byd newydd,—y *fairy-land* yr oeddym wedi bod yn darllen am dani yn ein llyfrau ysgol. Munudau byth-gofiadwy oedd y rheiny i rai o honom.

Dichon ein bod wedi syllu ar “bethau mwy na'r rhai hyn” mewn blynyddoedd addfetach; ond, yn sicr, ni ddarfu,—dichon nas gallai,—yr un ohonynt greu y fath argraff ar ein meddwl ag a wnaeth yr olygfa honno ar lawnt Plas Marian, ryw hirddydd haf pell, pell, yn ol. Aeth y perlewyl hwnnw drosodd, a gwelem Tomos Olfyr yn eistedd yn gomfforddus mewn cadair freichiau o flaen drws y Plas, a Cynol Wood a'i gyfeillion yn eistedd o'i amgylch. Yr oeddym yn clywed eu chwerthiniad, ac yn tybied mai Tomos oedd yn adrodd hanes Waterloo, a gorchestion ei ddyddiau milwrol. Yn ffodus, yr oedd Catrin wedi mynd gyda gwagedd ereill y Pentre i weld ystafelloedd y Plas, ac yr oedd Tomos Olfyr, ar y pryd, yn ŵr rhydd, heb neb i'w alw i gyfrif am ei ymadroddion. Cafodd Mr. Herbert ei alw i'r “cylch cyfrin,” a phan ddaeth yn ol, gofynnodd i ni ganu. Yr oedd Ifan, yr arweinydd, wedi cael benthyg *pitchfork* Dafydd y Crydd, ac wedi iddo ef roddi y cyweirnod, dechreuasom

ganu o ddifri. Daeth llu o wynebau i'r ffenestri i edrych arnom, ac yr oedd Tomos Olfyr wedi gosod ei het silc ar ei wegil, ac yn cadw amser gyda'i ffon! Wedi i ni orffen, cawsom *cheers* gan y gwrandawyr, ac yr oedd Catrin Hughes yn curo ei dwylaw mor selog a Tomos Olfyr, ac yn dangos yn eglur ei bod wedi anghofio ein camwedd wrth y ffynnon. Ac yr oedd Mr. Herbert yn canmol Ifan,—“*Very good indeed.*” Wedi mynd am dro drwy y gerddi,—ac O! mor hardd oeddynt!—daethom yn ol i gael te. Yr oedd hwnnw wedi ei osod ar fyrddau hirion, a'r rhai hynny wedi eu gorchuddio â llieiniau clauerwynion o dan y coed. Son am “fyddigions!” Y ni oedd y “byddigions” y diwrnod hwnnw! Onid oedd gweision a morwynion y Plas, yn eu dillad gore, yn tendio arnom? Ac onid oedd Miss Lilian Wood yn ein helpu gyda theisenau a bara brith? Ac yr oedd y Cynol yn cerdded ol a blaen, fel pe buasai yn arolygu catrawd cyn cychwyn i faes y frwydr. Hawdd y gallaswn ddesgrifio y chwareuon a'r hwyl,—ymryson rhedeg yn y parc, &c. Ond cyn ymwahanu, cawsom araeth fer gan y Cynol Wood. Dywedai fod yn bleser ganddo ein croesawu i'r Plas, a'i fod yn gobeithio ein bod oll wedi mwynhau ein hunain.

“Ac os caf eich bod yn parhau yn ddiwyd gyda'ch gwersi yn yr ysgol,” meddai, “ac yn ufudd i'ch rhieni, mi gewch ddod yma eto yn ystod gwyliau y Nadolig. Bod yn ufudd, a

gwneyd eich dyledswydd,—dyna'r peth mawr i chwi oll, fel y dywedodd Nelson o flaen brwydr Trafalgar,—*England expects every man to do his duty.*"

Talwyd diolchgarwch i Cynol Wood a'r teulu gan Mr. Herbert, a dywedodd mor dda fuasai ganddo ei weld yn talu ymweliad â'r ysgol, fel y gallai weld y plant gyda'u gwersi, a rhoddi iddynt air o gyngor, fel yr oedd wedi gwneyd y diwrnod hwnnw i blant Pentre Gwyn. Daeth y cerbyd i gludo Tomos Olfyr adref, a mawr oedd yr hwyl!

"Y *chi* ydi'r Cynol 'rwan, Tomos Olfyr, a ninnau fel milwyr yn eich dilyn,—milwyr traed."

Yr oedd yr "hen sowldiwr" wrth ei fodd. Yr unig beth oedd yn eisieu i wneyd yr orymdaith yn berffaith ydoedd *band y twenty-third*, a'r *drum* fawr!

Anfonodd Mr. Jones yr Ocsiwniar hanes y wledd a'r canu i bapur Saesneg, er mwyn i'r byd wybod am garedigrwydd y Cynol Wood, ac hefyd am dalentau cerddorol y Pentre Gwyn.

PENNOD X.

++++

Saboth y Pentre.

R un ydyw y Saboth o ran ei neges a'i ddiben ym mhob gwlad; ond y mae'r *mannau* lle y treulir y Saboth yn dra gwahanol, ac yn rhoddi bôd i amrywiaeth nid bychan yn y dull o'i gadw, ac yn yr argraffiadau a adewir ar y meddwl. Saboth yn y ddinas fawr, a Saboth yn y pentre gwledig,—un o bentrefi Cymru Lân,—mor wahanol ydynt! Ac, yn sier, yr oedd *ysbryd* y Saboth yn teyrnasu yn y Pentre Gwyn. Yr oedd y dydd hwnnw yn dod heibio â theyrnwialen aur yn ei law. Byddai pob gweithdy wedi ei gau yn gynnar nos Sadwrn, a drysau mawr yr efail a siop y saer wedi eu cloi yn ddiogel. Nid oedd neb yn arfer cyrchu piseraid o ddwr o'r ffynnon ar y Saboth. Ac yr oeddym ninnau, y plant, dan ddeddf y diwrnod,—deddf y Saboth,—fel y deallid hi gan ein rhieni a'n hathrawon. Disgwylid i ni roddi ein tegannau o'r neilltu, ac yr oedd *edrych* ar farblen, neu “dop sgwrs,”

yn drosedd pendant. Yr oedd rhyddid a chymhelliad i ddarllen, gyda'r dealltwriaeth fod yr hyn a ddarlennid gennym yn "llyfr dydd Sul." A chyfnod pwysig yn mywyd bachgen oedd hwnnw, pan fyddai yn cael ei "symud i'w Destament," ac yn gadael y llyfrau sillebu am byth. Cyn pen ychydig iawn o amser, byddai efe ei hun yn tosturio wrth y plant oedd yn ymboeni gyda'r "llyfr spelio." Ac yn bur fynych, rhoddid Testament yn anrheg iddo ar yr achlysur,—Testament Newydd bychan, hardd. P'le mae y rheiny erbyn heddyw? Credaf fod rhai ohonynt wedi cael eu cadw ar hyd y blynyddoedd, er nas gall amryw o honom mo'u darllen, bellach, heb gymorth spectol! Sawl pennod a ddysgwyd gennym o'r Testament bach? Ac onid y penodau hynny sydd yn aros yn ein cof? Na, 'doedd dim *chware* i fod ar y Saboth, ac eto ni chedwid ni yn gaeth yn y ty. Ar dywydd braf, caem fynd i'r ardd, gyda siars arbennig nad oeddym i dynnu y "gwsberins," na bwyta y *currants* cochion! Nid oedd yno ddim coed afalau yn ein gardd ni; ond yr oedd yno goeden rhosynnau ar dalcen y ty, a choeden *lilac* brydferth ynghongl yr ardd. Sawl darn o Saboth a dreuliais dan gysgod y goeden honno? Yno y darlennais *Daith y Pererin* am y tro cyntaf erioed!

Yr wyf wedi dweyd o'r blaen nad oedd yr un capel nac eglwys yn y Pentre Gwyn. Mae'n debyg nad ydoedd yn ddigon pwysig a phobl-

ogaidd i adeiladu addoldy ynddo. Yr oedd yno Eglwys fechan dan nawdd Plas Marian, a Mr. Bowen oedd y Person. Safai honno ar lecyn tawel, gwyrddlas, a chylchynid hi, o'r braidd, gan y goedwig yr ydym wedi bod ynddi,—Coed y Barcud. Dyna'r Eglwys yn y Coed. Melus, ar fore Saboth, fyddai swm y gloch,—yr unig sain oedd yn torri ar ddistawrwydd dwfn y fro. Elai rhai o honom yno i wasanaeth y bore. Nid ydym yn gallu atgofio nemawr a glywsom yno erbyn heddyw. Llais swrth, undonog, oedd gan Mr. Bowen; ond yn bur effeithiol, ar foregwaith tesog, i gynhyrchu hun a hepian! Yr oedd muriau a nenfwd yr Eglwys yn llawn o gerfiadau a darluniau. Yn yr oriel fechan, henafol, uwchben y fynedfa, yr oedd y cantorion, ac *organ* a roddasid yn anrheg, rywbyrd, gan un o deulu y Plas. Yr oedd honno, hefyd, yn hen; ond O! mor beraidd oedd ei nodau. Llawer gwaith, wedi hynny, y bum yn gwrando ar y gân,—

“Seated, one day, at the organ.”

A byddai fy meddwl yn gweld yr henafgwr penwyn fyddai yn eistedd wrth yr *organ* honno yn Eglwys y Coed, ac yn clywed y seiniau mwyn a mawreddog,—

“Like the sound of a grand AMEN.”

Ond yr oedd mwyafrif plant a phobl y Pentre yn arfer mynd i wahanol addoldai “y dre.” Yr oedd Richard Roberts y Saer yn un o flaeni-

oriaid y Capel Mawr. Henry Lloyd y Crydd yn arweinydd canu yng nghapel yr Anibynwyr ; ac amryw ereill yn athrawon defnyddiol a ffyddlawn yn yr Ysgolion Sul. Ac yr oedd dylanwad y brodyr hyn yn amlwg ar fywyd y Pentre. Anaml y gwelid neb, ac eithrio yr hen a'r claf, yn aros gartref ar y Saboth. Teithiai y rhan fwyaf i'r dref dair gwaith bob Saboth, ac ymffrost ambell un fyddai,—nad ydoedd wedi colli yr un “moddion” yn ystod y flwyddyn. Ond yr oedd amryw yn rhy fusgrell i wneyd hynny, ac amryw o'r plant yn lled fychain i gerdded i'r dre. Dyna, mae'n debyg, a barodd i Richard Roberts feddlwl am gynnal Ysgol Sul yn y Pentre. Ond, fel gyda phob achos da, yr oedd anhawsterau ar y ffordd. Un ohonynt ydoedd, y lle i'w chadw. 'Doedd yr un adeilad cyhoeddus yn y Pentre y pryd hwnnw; ond yr oedd gan Mr. Jones yr Ocsiwniar lofft ystabl lled eang, a grisiau cerrig yn mynd iddi oddi allan. Ac wedi iddo ef glywed am ddymuniad Richard Roberts i gael Ysgol Sul, dywedodd wrtho, gyda'i garedigrwydd arferol, fod iddo groesaw o “Lofft y Stabal.” Ac felly y cychwynwyd Ysgol Sul y Pentre Gwyn. Cafodd yr ystafell ei gwyngalchu,—rhoddwyd meinciau ynddi, gyda bwrdd ac ychydig gadeiriau. Cafwyd Beibl a llyfr emynau yn anrheg gan Richard Rees y Gof. Credai Henry Lloyd na fuasai yn gyflawn heb gael *Modulator* mawr ar y mur, a dyna oedd ei anrheg ef. Cafwyd awrlais gan

Mr. Jones yr Ocsiwniar,—awrlais oedd, fel yntau, yn “mynd” a’i holl egni. A dylaswn fod wedi dweyd fod y meinciau a’r bwrdd wedi eu gwneyd yng ngweithdy Richard Roberts, ac wedi eu rhoddi yn rhad at wasanaeth yr Ysgol newydd.

Ysgol y Llofft! Dyna fu ei henw, ac y mae yn dda gennyf gael ei ysgrifennu ynglŷn â hanes y Pentre Gwyn. Yr wyf yn cofio diwrnod ei hagoriad. Yr oedd yr ystafell yn orlawn, a phawb yn llawn sel a brwdfrydedd. Dewiswyd Richard Roberts yn arolygwr, John Ty Pella yn ysgrifennydd, a Dafydd y Crydd yn ddechreuwr canu. Trefnwyd y dosbarthiadau, ac ar y diwedd canwyd y pennill hwnnw gyda blas,—

“Am yr Ysgol râd Sabothol,
Clod, clod i Dduw!”

Yr unig un oedd yn ymddangos yn lled anfoddog i’r symudiad oedd Mr. Bowen y Person. Teimlai efe fod Ysgol y Llofft yn milwrio yn erbyn yr ysgol a gynhelid yn Eglwys y Coed. Nid wyf yn tybied iddo “ddod dros y peth,” a chyn pen hir, symudodd i sir arall. Cysylltwyd Eglwys y Coed âg Eglwys y Dre, ac ni chafodd y Pentre Gwyn y ffrainc o letya Person byth yn rhagor. Ond para i fynd rhagddi a wnaeth Ysgol y Llofft, a bu y lle yn fendith diamheuol. Hyd nes y cychwynnodd hi, nid oedd i fywyd crefyddol y Pentre yr un canolbwynt gweledig,—yr oedd

popeth mewn cysylltiad â'r dre ; ond wedi hynny, daeth y Pentre i feddu sefydliad o'i eiddo ei hun, ac ymagorodd hwnnw i bethau ereill,—pethau ynglŷn wrth yr Ysgol Sabothol, megis llenyddiaeth, cerddoriaeth, a dirwest. Dichon nas gellid dweyd ddarfod i'r Ysgol dyfu yn “ bren mawr,” ond lledodd ei “ ganghennau ” mewn llawer cyfeiriad ; ac yr ydym yn credu fod “ adar y nefoedd ” wedi disgyn arnynt mewn aml i gyfarfod syml ag y mae ein myfyrdod yn felus am dano !

Ond ni fyddai y darlun o “ Saboth y Pentre ” yn gyflawn heb roddi gair o hanes ein hymwel-iadau â Tomos Olfyr. Eglwyswr ydoedd ef, yn ol ei farn, er nas gwyddai nemawr am bethau o'r fath. Ond, ar gyfrif y “ riwmatis ” yn ei aelodau, nid oedd wedi bod mewn Eglwys ers amser maith. Nis gallai ddarllen, ac yr oedd Catrin bron yr un fath, er y byddai yn arfer mynd a'r “ Llyfr Gweddi Cyffredin ” i'r “ gwasanaeth ” bob Sul. Wedi cychwyn Ysgol y Llofft, byddai Tomos yn ein holi beth oeddym yn ei wneyd yno. A oedd yno ryw fath o *drill*, a phwy oedd yn rhoddi yr “ ordors ” ? Dywedem wrtho mai dysgu darllen y Beibl, a chanu hymnau y byddem yn yr Ysgol Sul. Edrychai yr hen wr yn synn arnom.

“ Ddaru mi 'rioed ddysgu darllen,” meddai. “ 'Doedd neb yn meddwl am beth felly yn yr armi.”

“ Fasech chi ddim yn leicio i ni ddarllen i chi, Tomos Olfyr, er mwyn i chi ein clywed ? ”

“B’aswn wir. Aed un ohonoch chi i’r ty i nol y Beibil. Ma’ Catrin yn gwbod lle mae o, does bosibl.”

Rhedodd un o honom i’r ty gyda’r neges,—

“Catrin Olfyr! Mae Tomos eisio’r Beibil, os gwelwch chi’n dda.”

“Eisio’r Beibil! Be haru o, ys gwn i? Ydi o yn sal, ne rwbeth?”

“Nac ydi. Y ni sydd yn mynd i ddarllen iddo fo, er mwyn iddo’n clywed ni.”

“Diar mi. Wel, rhoswch i mi dynnu’r llwch oddiar y cas. Weles i ’rioed fath yr hen le ’ma am hel llwch.”

Llawer min nos,—nos Saboth hyfryd,—a dreuliasom wedi hynny, dan goeden y Slendai, yn darllen i Tomos Olfyr. Darllenasom yr Efengylau gan ddechreu gydag *Efengyl Matthew*, ac yr oedd ei ddyddordeb yn mynd yn fwy o hyd. Byddem ni yn gwneyd hynny yn ddigon difeddwl, lawer adeg; ond yr oedd yr hen filwr yn dechreu gweld pethau mewn goleuni newydd.

“’Rhoswch, ’rwan,” meddai, “yr ydech chi’n mynd yn eich blaene yn rhy sharp. Darllenwch hwnna eto.”

Hanes y canwriad ydoedd,—“Dyn wyf finnau, hefyd, dan awdurdod, a chennyf filwyr danaf,—”

“Yr oedd hwnna yn *officer*, yn reit siwr,” meddai Tomos Olfyr. “Ie, ewch ymlaen.”

“Ac yr wyf yn dwedyd wrth un, Dos, ac efe a ä; ac wrth un arall, Tyred, ac efe a ddaw,

ac wrth fy ngwas hwn, Gwna hyn, ac efe a'i gwna."

"Campus!" meddai Tomos Olfyr, "dyna i chwi 'sowldiwr's' iawn. Ond, 'rhoswch chi,—y 'gwas' ene oedd yn sal, ynte? Ddaru o fendio, ddeudsoch chi?"

"Do, siwr,—'Ac efe a iachawyd yr awr honno.'"

"Felly wir. Ond 'doedd yn lwc fod y canwriad wedi dallt fod Iesu Grist yn yr ardal! Ac yn toedd O yn ffeind yn ei fendio fo ar drawiad?"

"Oedd, Tomos Olfyr; ac y mae ganddo ni bennill oedden ni yn ei ganu yn yr Ysgol heddyw. Leiciech chi ei glywed o?"

"Leiciwn, wir-ionedd i."

Ac yna canasom yr hen bennill,—

"Dyma Geidwad i'r colledig,
Meddyg i'r gwywedig rai;
Dyma un sy'n caru maddeu
I bechaduriaid mawr eu bai:
Diolch iddo
Byth am gofio llwch y llawr."

Dim ond emyn seml, a nifer o blant yn ei chanu dan bren deiliog ar ddiwedd Saboth haf-aid a thangnefeddus. Ond, yn ddifwriad hollol i ni, gafaelodd rhywbeth yn meddwl Tomos Olfyr,—rhywbeth oedd wedi bod o'r golwg am flwyddi maith. Nid ydym yn cofio iddo grybwyll am *fand* y *twenty-third* byth wedyn. Yr oedd "Dyma Geidwad" wedi gyrru holl ogoniant y pethau hynny o'i olwg

yn llwyr. Daeth y geiriau i gael eu galw yn “bennill Tomos Olfyr,” ac ni fyddai y gwas-anaeth yn cael terfynnu, ar unrhyw adeg, ar ol hynny, heb ganu y geiriau, ac yntau gyda'i lais crynedig yn ymuno yn y diweddglo,—

“Diolch iddo
Byth am gofio llwch y llawr.”

Clywais ganu y pennill filoedd o weithiau ar ol hynny,—mewn Cymanfa ar y maes agored,—ynghanol brwdfrydedd Diwygiad crefyddol. Ond, ar bob adeg o'r braidd, byddai fy meddyliau yn hedfan yn ol i'r llannerch dawel honno dan gysgod coed y Slendai; awel yr hwyrddydd yn suo yn y dail, a llais yr hen filwr, fel hen delyn wedi cracio, yn ymgymysgu â lleisiau nwyfus y plant.

PENNOD XI.

++++

Cyfarfod y Plant.

ETH yr haf heibio. Ciliodd y rhosynau o'r gerddi, a melynai y dail yng Nghoed y Barcud. Yr oedd y cynhaeaf yd wedi ei gasglu oddiar y meusydd, a chynhelid y "Cyfarfod Diolchgarwch yn y dre. Cyfarfod Undebol oedd hwnnw, —yr unig gyfarfod o'r fath,—yn y blynyddau gynt. Byddai gweddiwyr profiadol pob capel yn cymeryd rhan,—“hen bobol,” gan mwyaf. Yr oedd eu dull a'u dawn yn dra gwahanol; ac fel rheol, byddai pob un yn rhoddi pennill “o'i frest,” heb lyfr o gwbl. A'r un pennill fyddai gan ambell un bob amser; a phan y cyfeirid ato, ychwanegid, ond odid, mai “hen bennill” Dafydd Dafis ydoedd, neu rywun arall o'r hen weddiwyr yn y Cyfarfod Diolchgarwch.

Ac ynglŷn â'r cyfarfod hwnnw, byddai arweinwyr y gwahanol addoldai yn trefnu ar gyfer “gwaith y gaea.” Yr oedd y Dydd Diolchgarwch “nid yn unig yn ddiweddglo i'r haf, ond hefyd yn “ddechreuad y misoedd,”

fel blwyddyn grefyddol yr Iddewon ; ac yn arwydd o ddyfodiad y dyddiau byrrion, cyfnewidiol, a'r nosweithiau hirion, tywyll, ystormus.

Dan yr "hen oruchwyliaeth," byddai plant y Pentre yn mynd i'r dre i gyfarfodydd y gaea, ond oherwydd gerwindeb yr hin, a'r mynych lifogydd yn yr "afon fawr,"—a'r rheiny yn torri drosodd i'r ffordd,—bylchog ac anwastad fyddai eu presenoldeb. Fodd bynnag, wedi cael Ysgol y Llofft, cafodd hyn oll ei newid. Penderfynwyd cynnal "cyfarfod y plant" yno bob nos Fercher. Y llywydd ydoedd Richard Roberts y Saer, ac nis gallesid cael neb mor gymwys. Nid oedd yn arfer siarad llawer ; ond yr oedd ganddo *ddydanwad* diamheuol. Meddai ddawn i osod ereill ar waith, ac ni fyddai neb yn anufuddhau i'w orchymyn. Dewiswyd "Dafydd y Crydd" i ofalu am y Solffa, ac yr oedd gwers ar y *Modulator* yn rhan bwysig o'r gwaith ym mhob cyfarfod. Yr oedd "holi ac ateb" hefyd, yn cael lle amlwg,—hanes Joseph, Moses, Dafydd, ac ereill o gymeriadau yr Hen Destament. Nid oedd pob "holwr" mor llwyddiannus a'u gilydd, canys un o'r doniau prinnaf ydyw y ddawn i "holi plant." Un o'r holwyr cyntaf yn Ysgol y Llofft ydoedd Dafydd Jones, ffermwr o'r gymdogaeth. Hen lanc ydoedd, lled blaen o ran pryd a gwedd, a thipyn o "ddeilen ar ei dafod." "Pennod yr Enwau" yn y *Rhodd Mam* oedd ei faes dewisol ef.

"Pwy oedd y dyn llareiddia, mhlant i ?"

“ Moses.”

“ Ie, da iawn, wir ; unwaith eto,—efo’ch gilydd, ’rwan.”

“ Pwy oedd y dyn cryfa ? ”

“ Samson.”

“ Ie, reit siwr. Be fyddde Samson yn ei yfed ? ”

“ Dŵr.”

“ Da iawn. ’Rwan,—Pwy oedd y dyn hardda ? ”

Pawb yn fud.

“ Wel, mi ofynna i eto,—Pwy oedd y dyn hardda ? Edrychwch chi arna i, mhlant i ! ”

Aeth pawb i chwerthin. Methai Dafydd Jones a gweld fod dim achos am beth felly,—chwerthin efo’r *Rhodd Mam* !

Eisteddodd i lawr, ac ni welwyd ef yn holi mwy. Ar ei ol ef daeth Evan Owen, ac yr oedd efe yn deall ei waith. Nid “ Ie ” a “ Nage ” oedd yn gwneyd y tro i ateb ei gwestiynau. Holai ni yn galed, a dysgai ni i feddwl drosom ein hunain. A phan fyddai pethau yn bygwth mynd yn fflat, medrai adrodd “ ystori ” nes gwefreiddio pawb oll. Ond yr oedd Evan Owen yn deall y ffordd i galon plentyn. Medrai gyffwrdd pob tant,—y brawychus a’r tyner. Parai i ni chwerthin yn galonnog, a chyn pen munud neu ddau wedyn, byddai y deigryn yn llenwi ein llygaid. Yr oedd pob peth yn mynd yn “ fyw ” dan ei gyffyrddiad,—“ Ydech chi yn ei *weld* o, mhlant i ? ” Fyddai Evan Owen ddim yn foddllawn heb i bob un o honom

“weld” yr hyn a ddesgrifiai efe ar y pryd. Annodd fuasai ail adrodd ei bethau; yr oedd cymaint yn ei *ddull* ef o’u dweyd, ac nid oedd neb yr un fath ag ef. Pe gofynnid i mi geisio rhoddi desgrifiad o hono, galledid gwneyd rhyw bortread fel hyn,—Dyn canol oed, cryf a gwrol yr olwg arno. Yr oedd ganddo farf laes, frithliw; trwyn lled fawr, aelïau trymion, ac o danynt yr oedd dau lygad nas gellid eu hanghofio. Gallai Evan Owen fynegi pob math o deimlad drwy ei edrychiad,—weithiau yn chwareus, bryd arall yn llym, ac yn cynneu fel fflam dân! Wedi gofyn cwestiwn lled anhawdd, safai yn syth; tynnai ei law chwith ar hyd ei farf, ac yr oedd rhyw ddireidi yn gloewi ei lygaid. Golwg *comical* raid fod arno; ond waeth hynny nac ychwaneg, yr oedd wedi hoelio pob llygad a chlust yn y lle. Ac os llwyddai un o honom i roddi ateb lled foddhaol, cymerai yntau arno ei fod wedi synnu yn aruthr.

“’Doeddwn i ddim yn meddwl y basech chi’n medru ateb hwnna. Tybed fod rhai o’r bobol yna wedi eich helpio?” Catrin Hughes! ydech *chi* yn peidio sibrawd atebion i’r plant?”

“Na, yn wir, Evan Owen, fedrwn i ddim, achos ’doeddwn i ddim yn ’i wbod o fy hun.”

Tua’r adeg honno, daeth gweinidog newydd i’r dre, ac un peth oedd yn ei wahaniaethu oddiwrth y gweinidogion ereill ydoedd, fod ganddo ffugenw! Yr oedd hynny, yn y Pentre Gwyn, yn beth newydd ar y ddaear.

Adwaenid ef ar y dechreu fel y Parch. Hirfryn Jones ; ond yn raddol, daethpwyd i'w alw yn "Hirfryn" Byddai yn arfer ymweld â gweithdy'r cryddion, canys yr oeddynt hwy yn aelodau yn ei gapel. Ac un noson, ynghwmni Henry Lloyd, talodd ymweliad â'r "Cyfarfod Plant." Wedi gorffen holi, dywedodd y llywydd fod yn dda ganddo ef, a phawb, weld Mr. Hirfryn Jones yn y cyfarfod. "Y mae efe yn bregethwr ac yn fardd enwog," meddai Richard Roberts, "wedi ennill gwobrwyon mewn Eisteddfodau. A phwy a wŷr nad oes yma ddeunydd pregethwr neu fardd ymysg y plant yma? Cymerwch eich ffordd eich hun, Mr. Jones, a deudwch air wrthyn nhw."

A dyna'r tro cyntaf i ni glywed *bardd* yn siarad. Yr oeddym wedi gweld llun rhai o'r hen feirdd mewn ambell i lyfr, ac wedi clywed llawer o son am danynt yngweithdy'r cryddion ; ond dyna y bardd "Hirfryn" yn sefyll o'n blaenau. Synnem ei fod mor debyg i ddynion ereill ! Dyn ysgafn, gwisgi, gwyneb glân, llyfn, a dillad duon. Ar yr olwg allanol, yr oedd Evan Owen yn llawer tebycach i *fardd* na'r Parch. Hirfryn Jones. Ond wedi iddo ddechreu siarad, dechreuasom ddeall pethau yn well. Soniodd am Ceiriog, ac adroddodd "Nant y Mynydd" a darnau ereill o'i waith. Cynghorai ni i ddysgu barddoniaeth ar ein cof, "er mwyn i ni ddod i weld tlysni yr iaith Gymraeg." Ac ar ddiwedd ei anerchiad, gofynnai i ni chwilio am ryw ddernyn o farddon-

iaeth, er mwyn ei adrodd ymhen y mis yn y Cyfarfod Plant. Addawodd roddi llyfr yn wobr i'r gore.

“ Dydd y pethau bychain ” oedd hwnnw ; ond y mae'n hyfrydwch gennym feddwl am dano. Dechreuasom chwilota mewn hen “ bapurau newydd ” a chyhoeddiadau am ddarnau barddonol ; ond ein prif lyfr ydoedd *Trysorfa y Plant*, canys yr oedd ynddi hi ddarnau newyddion, tarawiadol, bob mis. Deuai “ Hirfryn ” i'r cyfarfodydd yn rheolaidd, ac yr oeddym yn llawenychu yn ei ddyfodiad, ac yn mwynhau ei anerchiadau. Efe fyddai yn beirniadu, a byddai cryn nifer yn cystadlu bob nos. Ac er mwyn amrywiaeth, meddai, mewn un cyfarfod,—“ Beth fyddai i chwi geisio cyfansoddi pennill eich hunain ? Y testyn fydd “ Ffynnon y Ddol.” Y cyfansoddiadau, wedi eu harwyddo gyda ffug-enw, i fod yn llaw Mr. Evan Owen bythefnos i heno ; ac mi roddaf innau lyfr o'r enw *Yr Ysgol Farddol* yn wobr i'r bardd gore yn y gystadleuaeth.”

Daeth y noson, ac yr oedd Ysgol y Llofft yn llawn at y drws. Gan fod y cyfarfod yn un eithriadol, yr oedd Richard Roberts wedi gofyn i Mr. Jones yr Ocsiwniar “ gymeryd y gadair.” Dyna'r waith gyntaf iddo ef fod yn ein plith, ac yr oedd wedi rhyfeddu at y cynhulliad, a'r canu yn nechreu'r cyfarfod.

“ Yr ydw i,” meddai, “ wedi bod yn ceisio eich perswadio, fel y gwyddoch, i ddysgu Saesneg, er mwyn i chwi ddod ymlaen mewn

bywyd. Ond y mae'r Parch. Hirfryn Jones am wneyd *beirdd* o honoch, ac os medr o eich gwneyd yn gystal beirdd ag ef ei hun, popeth yn dda, er na chlywais fod yr un bardd wedi codi o'r Pentre Gwyn."

Yna, daeth "Hirfryn" ymlaen i roddi ei feirniadaeth. Dywedodd y dylasai y Pentre Gwyn fod wedi "codi beirdd," gan ei fod wedi ei leoli yn un o'r llanerchau tlysaf yn y wlad. Ac yr oedd yn dda ganddo ddweyd,—neu broffwydo, hwyrach,—fod yno *egin* beirdd yn dechreu ymddangos, ac yr oedd yn ddyledswydd arnynt feithrin awen a chân, yn ogystal a "dysgu Saesneg." Yr oedd deunaw o benhillion wedi dod i law, er y dichon fod rhai o'r ymgeiswyr wedi anfon mwy nag un pennill i'r gystadleuaeth. Yr oedd yr oll wedi canu i'r "ffynnon," ond nid oeddynt wedi talu digon o sylw i "Ffynnon y Ddol," a gallesid cymhwyso eu cynhyrchion at unrhyw ffynnon arall yn yr ardaloedd. Ond yr oedd un neu ddau wedi cyrchu at y nod, er ei fod ef yn methu deall ambell i gyfeiriad. Beth ydoedd ystyr peth fel hyn?—

"Difyr ydoedd eistedd
Ar fin y dorlan lân,
A'n traed yn noethion yn y dwr
I ddysgu canu *bass*."

Troisom i edrych ar Catrin Hughes, ac ysgydwai hithau ei phen yn fygythiol, ond ni ddywedodd air. Wedi son cryn lawer am fesur, corfan, ac odl, hysbysodd y beirniad mai

y pennill mwyaf “awenyddol” ydoedd eiddo “Mab y Bwthyn,” a galwodd ef ymlaen i nol y wobwr.

Y buddugol ydoedd John Ty Pella, ac iddo ef y rhoddwyd yr *Ysgol Farddol*,—y wobwr gyntaf a enillwyd am gyfansoddi barddoniaeth yng nghyfarfod plant y Pentre Gwyn. Yr oedd pawb o honom yn falch fod John wedi ennill y gamp, ac yn credu y byddai ryw ddydd mor enwog a’r Parch. Hirfryn Jones. Ond nid fel *bardd* yr oedd efe i wneyd ei farc yn y byd!

Prin y gellid dweyd fod yr un o’r ymgeiswyr ieuainc hynny wedi ennill unrhyw safle amlwg fel beirdd a llenorion; ond bu y cyfarfodydd a gynhelid yn “Llofft y Stabal” yn gynorthwyon gwerthfawr. Daethom i hoffi ac i fwynhau llenyddiaeth. Ac y mae hynny wedi bod yn ddyddanwch pur i rai o honom ymhen llawer o ddyddiau.

PENNOD XII.

++++

Yn y Gaeaf.

I fyddai ein cof-ddarlun o fywyd a neilltuolion y Pentre Gwyn yn agos i gyflawn heb edrych arno, fel yr oedd, yn nhymor gaeaf, pan fyddai yr ystorm yn rhuo yng Nghoed y

Barcud, neu pan fyddai y Pentre ei hun wedi ei orchuddio dan gnwd o eira. Yr ydym, yng nghwrs blynyddoedd, yn mynd i led ofni dyfodiad y gaeaf, gyda'i anadl oer, a'i erwin wedd; ond yn nyddiau difyr bachgendod, yr oedd yn adeg ddedwydd, ac y mae ein hargraffiadau am y gaeafau cynharol hynny yn aros yn loewon a chlir. Un o arwyddion cyntaf ei ddyfodiad, fel y dywedasom o'r blaen, fyddai y "lli mawr" yn yr afon. Gorchuddid y dolydd â dyfroedd lawer. Rhoddai ryw syniad i ni am y "môr," canys nid oeddym wedi gweld y môr ei hun yn ein hoes. Torrai yr afon drosodd i'r "ffordd fawr," ac nis gallai neb fynd ar hyd-ddi rhwng y Pentre a'r dre, ond mewn cerbyd neu drol. Yr oedd

mynd i'r ysgol allan o'r cwestiwn, hyd nes y byddai y lli wedi gostwng, ac yr oedd hynny i rai o honom yn achos o lawenydd. Yr oedd ar ein rhieni gymaint o ofn i ni foddi, fel na chaem symud o'r Pentre hyd nes y byddai y dyfroedd wedi "treio" yn llwyr.

Ac yna deuai "hirnos gaea," a byddai y Pentre yn gweddnwid drwyddo. Nid oedd yno lampau i oleuo yr heol, ond yr oedd goleu y tân a'r ganwyll yn disgleirio drwy ffenestri'r tai. Byddai gweithdy'r saer yn cael ei gau fin nos; ond dyna'r adeg y gwelid yr Efail yn ei holl ogoniant. Yr oedd y lle yn oleu drwyddo, —y gwreichion yn llamu oddiar yr engan; swm y fegin fawr, a thrwst y morthwylion yn cynhyrchu peroriaeth hyfryd. Deuai lliaws o fechgyn y wlad,—"gweision ffarmwrs,"—i'r Efail ar ol cadw noswyl. Byddai ambell un yn meddwl cryn lawer o'i gryfder, ac yn cymeryd y morthwyl i "daro" bob yn ail â'r gof. Ond nid oedd braich y gof ganddynt hwy, a byddent wedi cael "digon" yn lled fuan. Ac wrth i mi son am helyntion yr Efail, dylwn grybwyll am ymweliadau diddan "Uncle Sam." Glanhâwr clociau ydoedd ef, a deuai i'r Pentre unwaith bob blwyddyn, a hynny yn y gaeaf. Dywedid iddo fod am amser maith yn y 'Merica, ac yr oedd yn hynod debyg i lanci. Dyn tal, teneu, gwyneb hir, a chudyn o farf o dan ei ên. Dyna, mae'n debyg, paham y gelwid ef yn "Uncle Sam," er mai Samwel Jones y gelwid ef yn "ei wyneb." Yr oedd yn

enwog am drin clociau ac oriaduron, ac yr oedd holl glociau y Pentre fel pe y buasent yn gwybod yr adeg pan ddeuai "Uncle Sam" ar ei hynt. Byddai un yn "slofi," y llall yn "ennill," a'r rhan fwyaf yn "stopio" yn stond! Ac os digwyddai ambell un fod yn "mynd" pan ddeuai y clociwr i'r ty, byddai yn sier o fod wedi stopio ymhen awr neu ddwy.

"Oes arnoch chi eisio gneyd rhwbeth i'r cloc?" meddai.

"Na," meddai Catrin Hughes, "y mae yn cadw ei amser i drwch y blewyn, er pan fuoch chi yma o'r blaen, Samwel Jones, ond y'n bod ni yn rhoi tipyn o *oil* ynddo fo."

"Felly'n siwr. Dim byd fel gwaith gonest, Catrin Hughes. Dowch i mi gael golwg arno."

Agorai y cas, ac edrychai ar y pwysau.

"Hwyrach yr eiff o am dipyn, ond mae gen i ofn fod ene lwch yn y *main-spring*."

Ond, fel rheol, byddai yr hen gloc wedi sefyll cyn pen yr awr, a gwelid Catrin Hughes yn rhedeg i un o'r tai nesaf i ofyn i "Uncle Sam" ddod yn ol,—nid oedd y cloc yn mynd yr un cam!

Fel yna y byddai y clociwr yn gwneyd busnes yn y Pentre, er fod rhai yn ameu ei ddini-weidrwydd. Ond, heblaw glanhau clociau, yr oedd "Uncle Sam" yn arfer chware offeryn cerdd,—math o *fife* hir a gludid ganddo mewn bocs, ar ei gefn, a hwnnw wedi ei strapio ar ei ddwy ysgwydd. Ac wedi gorffen ei waith am y dydd, deuai "Uncle Sam" am sgwrs i'r

Efail. A chan y gwyddid am ei ddyfodiad i'r Pentre, byddai llu mawr wedi dod ynghyd o'r ffermdai cyfagos. Gofynnid iddo am *dune*; ond yr oedd yn rhaid cymell yn lled daer cyn y gwnai sylw o'r cais. Yr oedd "Uncle Sam" yn lled anibynnol gyda'i gerddoriaeth. Ond wedi crefu, tynnai y *fife* o'r boc, a dechreuai chware darnau llon a lleddf, a phawb yn gwrando, ac yn ofni iddo dewi. Yr wyf yn ei weld yn awr, a'i bwys ar ddrws yr Efail, a'i lygaid yn gaedig. Ac yr oedd seiniau ysgafn y chwibanogl yn cydgordio yn hapus â swm y morthwyl ar yr engan, a swm y fegin fawr. Yr oedd y fflamau tân yn esgyn ac yn gostwng; goleuni a gwyll yn dilyn eu gilydd ar furiau yr Efail, ac ar wynebau y gwrandawyr. Ac wrth wrando ar y miwsig, byddai ein meddyliau yn crwydro yma a thraw, ac yn gweld gweledigaethau. Ond dyna'r melodi yn peidio, a'r cerddor yn troi yn "Ianci" ar unwaith. Agorai y boc, a danghosai oriaduron, cadwyni, a modrwyau aur ac arian. Nid oedd ond yn eu "dangos," rhag ofn y buasai rhywun yn hoffi cael "bargen." Estynnai y nwyddau i'r bechgyn, er mwyn iddynt weld eu bod yn *solid silver*, ac nid yn *sham*, fel y byddai rhyw *Jews* yn eu cario ar hyd y wlad. A chan fod pawb mewn tymer dda ar ol gwrando y gerddoriaeth, byddai y nwyddau yn "mynd" yn rhagorol. Ambell un yn "newid" ei *watch* am un well, ac yn rhoddi swllt neu ddau ar y fargen. Un arall yn rhoddi ei enw a'i gyfeiriad,

ac yn ymrwymo i dalu ar “ben tymor.” Ond gyda’r modrwyau y ceid yr hwyl fwyaf. Pan welid gwas ffarm yn prynnu modrwy, yna proffwydid pethau gwych i ddyfod.

“Gewch chi weld fod rhwbeth rhwng William y Bryniau a Mary’r Plas. Mi glywes i ei fod wedi prynnu modrwy aur yn reit *sly* neithiwr, gan ‘Uncle Sam.’”

Ond, yn bur fynych, byddai yr un faint o wir yn y stori ag a fyddai o “aur” yn y fodrwy dybiedig.

Coffa da am yr hen glociwr! Yr oedd plant y Pentre yn dra hoff o hono, ac y mae sain y *flute* wedi cydgymysgu âg atgofion gwynion boreuddydd oes. Yr oedd “Uncle Sam” yn ŵr medrus yn ei gelfyddyd, a buom yn rhyfeddu wedi hynny pa fodd na fuasai wedi ymsefydlu mewn busnes yn y Pentre Gwyn, neu rywle arall. Ond y mae yn fwy na thebyg fod “crwydro” yn ail natur iddo,—crwydro yn yr Amerig, crwydro yng Nghymru,—dyna oedd ei elfen ef. Y mae yntau, ers talwm bellach, fel aml i hen gloc y bu yn ei drwsio, wedi “sefyll,” ac wedi rhoddi lle i ddulliau mwy diweddar. Ond erys yn ein cof, yng ngoleuni tân yr Efail ar hirnôs gaeaf,—ei gefn ar y ddor, ei lygaid wedi eu cau, ac yntau, a’i fysedd ar y chwibanogl, yn chware nodau “Llwyn Onn” a hen alawon Cymreig ereill.

Ar adegau ereill, byddai rhyw nifer o honom yn cael rhyddid i dreulio awr, fin nos, yng ngweithdy’r cryddion. Ystafell ysgwâr, gyda

nenfwd isel, ydoedd ; a chyn llawned ydoedd o gelfi, lledr, ac esgidiau,—hen a diweddar,—fel mai o'r braidd y gallai dyn gael lle i roddi ei “droed i lawr.” Yr oedd ynddi dân siriol yn y gaeaf, ac yr oedd arogl lledr, past, a chŵyr crydd yn rhy amlwg i neb ei ameu. Eisteddai Henry Lloyd a'i feibion, bob un ar ei faine ei hun ; a ninnau, y plant, ar fath o *settle* lychlyd ar gyfer y tân. A rhwng y gwres, goleu y lampau, ac ychydig iawn o awyr, yr oedd y lle yn frwd iawn ar brydiau. Mynych y byddem yn chwys diferol ganol gaeaf ! Ond, y pryd hwnnw, yr oedd gweithdy'r cryddion yn fangre baradwys-aid. Byddai Dafydd yn chwibanu tôn, neu alaw syml, a ninnau am y gore yn ei “chymeryd i lawr” ar ddarn o bapur. Bryd arall, byddem yn cystadlu mewn adrodd darnau bychain o farddoniaeth, ac yn cael gwersi ymarferol yn y gelfyddyd honno. Yr wyf yn adrodd y pethau hyn am fy mod yn teimlo rhwymedigaeth neilltuol i gydnabod y cynhorthwy gefais i ac ereill, o'm cyfoedion, dan gronglwyd y gweithdy hwnnw. Bu yn “goleg” gwirioneddol i aml un o honom,—coleg y plant. Ac yn awr, pan y mae cyfryngau addysg wedi ymberffeithio, ni ddylid anghofio gwasanaeth Efail y Gof, Gweithdy'r Teiliwr a Gweithdy'r Crydd, yn hanes Cymru Fu.

Terfynnid y cwrdd tuag wyth o'r gloch, canys yr oedd pobl y Pentre Gwyn yn mynd i orffwys yn gynnar. Gwastraff, yn ymylu ar fod yn bechod, fyddai “difetha tân a chanhwyllau.”

Yr unig eithriad ydoedd Mr. Jones yr Ocsiwniar. Gwelid goleuni yn ei ffenestr ef, meddid, bob awr o'r nos. Ni wyddai neb pa bryd yr elai i'w wely; ond yr oedd yn "codi" yn un o'r rhai cyntaf bore drannoeth.

Nosweithiau gaeaf! Mor felus ydyw atgofio aml un ohonynt. Ambell un yn dawel, distaw; y lleuad lawn yn tafu ei goleu ariannaidd ar Goed y Barcud; swm yr afon yn y pellter; swm yr awel leddf yn mrigau noeth y goeden "fasarn" gerllaw'r ty. Dyna'r miwsig fyddai yn ein suo i freichiau cwsg a breuddwydion. Noson arall yn dywyll ac ystormus; y corwynt yn rhoi ar ei hynt, ac yn ysgytio y drysau, a'r ffenestri; a ninnau yn llechu dan y gwithbannau yn y "bwthyn bach clyd." Yna, newidiai yr hin; chwythai y dwyreiniwynt llym ar y fro, ac erbyn i ni ddeffro yn y bore, gwelid cnwd o eira wedi disgyn, gan orchuddio y gerddi a'r tai, a throi y Pentre, mewn gwirionedd, yn Bentre *Gwyn*.

PENNOD XIII.

++++

Cylchwyl y Nadolig.

N o “ddrychfeddyliau” y Parch. Hirfryn Jones ydoedd y “gylchwyl” lenyddol a cherddorol a fu, wedi hynny, yn boblogaidd a llwyddiannus yn y dre dros amryw flynyddoedd. Cafodd lawer o drafferth i “gychwyn” y mudiad, oherwydd yr oedd cryn fesur o ragfarn yn erbyn pethau o’r fath yn y dyddiau hynny. Ond nid gwr i gymeryd ei orchfygu gan ragfarn, na dim arall, ydoedd y Parch. Hirfryn Jones. Ac yn y man, ffurfiwyd pwyllgor, a chyhoeddwyd rhestr o’r testynau, y gwobrwyon, a’r beirniaid. Gelwid hi yn “Gylchwyl y Nadolig,” a chafwyd caniatad i’w chynnal yn y Capel Mawr. Yn yr adran gerddorol, yr oedd y testyn a ganlyn,—

*“I’r cor (heb fod dan ddeg ar hugain o
“nifer) a roddo y datganiad gore o ‘Nant y
“Mynydd.’ Gwobr, Tair Punt.”*

Ac er mwyn egluro yr hyn sydd yn dilyn, dylid dweyd fod Dafydd y Crydd erbyn hyn

wedi ennill safle lled amlwg yn yr ardaloedd fel datganwr. Ymysg pethau ereill, yr oedd wedi ennill y wobr yn Llanfeirig ar y *solo bass* yn “Teyrnasoedd y Ddaear.” Hefyd, yr ydoedd wedi bod mewn Eisteddfod, ac wedi ei urddo yno â’r enw “Alaw Marian.” Ac felly yr adwaenid ef mwy. Ciliodd yr enw gwerinaidd “Dafydd y Crydd” i roddi lle i’r enw newydd,—“Alaw Marian.”

A phan ddaeth rhaglen y gylchwil allan o’r wasg, cymhellwyd Alaw Marian i ffurfio cor i gystadlu ar “Nant y Mynydd.” A dyna ddechreuad “Cor y Pentre.” Yr oedd yno ddigon o leisiau *soprano* ac *alto*, ond yr oedd yn rhaid mynd i’r “prif-ffyrdd a’r caeau” i chwilio am gynhorthwy ynglŷn â’r *tenor* a’r *bass*.

Cyfarfyddem, bob nos Lun, yn Ysgol y Llofft, ac yr oedd Richard Rees y Gof wedi rhoddi benthg “offeryn cerdd” at ein gwasanaeth. Wythnosau pwysig oedd y rhai hynny; ac os byddai un o honom yn absenoli ei hunan o’r *practice*, yr oedd Dafydd,—nage, Alaw Marian,—yn “dweyd y drefn” yn arswydus, ac yn bygwth ein diarddel o’r cor. Treiglai yr amser heibio, ac yn y man daeth yr adeg i anfon enwau y cystadleuwyr i’r ysgrifennydd. Gwnaed yn hysbys fod pedwar o gorau yn bwriadu ymgeisio ar “Nant y Mynydd,”—dau gor o’r dre, cor Llanfeirig, a chor y Pentre. Ac fel y dynesai y Nadolig, yr oedd y brwdfrydedd wedi codi i bwynt uchel, a dadleu selog ar y rhagolygon. Dywedai rhai fod Alaw

Marian yn ddiguro fel datganwr; ond mai peth arall oedd arwain cor, a hwnnw heb fod yn cystadlu erioed o'r blaen. Ond yr oedd ereill, a Mr. Herbert yr Ysgolfeistr yn eu plith, yn lled hyderus.

"Os gellwch chwi feddiannu eich hunain ar y llwyfan," meddai, "a chanu fel yr ydych yn gwneyd yn Ysgol y Llofft, y mae yn rhaid wrth gor pur dda i fedru rhagori arnoch."

Daeth y Nadolig, ac yr oedd ein calonnau yn curo yn gyflym y diwrnod hwnnw! 'Doedd dim llawer o arddeliad ar y cinio, er mor flasus ydoedd, oherwydd yr oeddym yn y pryder mwyaf i gael ein hunain yn barod mewn pryd i fynd i'r dre. Pan aethom i'r cyfarfod, yr oedd y capel mawr yn orlawn. Nid wyf yn cofio nemawr am y gweithrediadau; ond clywais yr arweinydd yn dweyd â llef uchel eu bod yn dyfod at y brif gystadleuaeth,—“Nant y Mynydd.” Canodd un o gorau y dre yn gyntaf; wedi hynny, cor Llanfeirig, ac yr oeddym yn sylwi ei fod yn llawer mwy lliosog na'r eiddom ni. Yna galwyd ar Gor y Pentre. Cawsom *cheers* cyffredinol wrth fynd i fyny i'r llwyfan, ac wedi cael distawrwydd, dechreuasom ar ein gwaith. Yr oedd Alaw Marian wedi dweyd wrthym, yn fynych, am i ni anghofio pawb a phopeth, a cheisio *gweld* “Nant y Mynydd” pan yn canu am dani,—ei gweld fel yr ydoedd yn disgyn dros lechweddau Moel y Gader,—rhwng twmpathau grug a brwyn. Ac yr ydym yn credu ein bod yn ei *gweld* y noson honno, fel y byddem pan yn dringo Moel

y Gader i “hel llus.” Canodd cor arall, ac yna cafwyd y feirniadaeth. Yr oedd y beirniad cerddorol yn foneddwr hollol ddieithr i ni oll, ac yr oedd ei sylwadau, ar y cyfan, yn ganmoliaethus. Deallasom fod y gystadleuaeth, y noson honno, yn sefyll rhwng y cor cyntaf a’r trydydd! Ac erbyn hynny, yr oedd ein pryder bron yn ein llethu! “Ond,” meddai y beirniad, “er fod y ddau gor yn lled gyfartal o ran tonyddiaeth a chydbwysedd, yr oedd lleisiau un ohonynt yn fwy diwylliedig, ac yr oedd rhywbeth yn y datganiad oedd yn dod a ‘Nant y Mynydd’ yn fyw ac yn loew ger ein bron. Gan hynny, dyfernid y wobr i’r cor a ganodd yn drydydd,—Cor y Pentre!”

Galwyd ar yr arweinydd i’r llwyfan i dderbyn y wobr, ac yr oedd y gymeradwyaeth yn fyddarol! A dyna a glywid wedi dod allan o’r cyfarfod,—

“Cor y Pentre wedi ennill y wobr, ac wedi curo y dre a Llanfeirig efo’u gilydd!”

Aethom adref y noson honno fel arwyr yn dychwelyd o faes y frwydr. Yr oedd yr holl Bentre wedi codi allan i’n cyfarfod, ar yr oedd hyd yn oed Catrin Hughes mewn hwyl gorfoledd.

Rywfodd, daeth y peth yn wybyddus i’r Cyrnol Wood, a chafodd Cor y Pentre wahoddiad arbennig i swpera ym Mhlas Marian ar noson ola’r flwyddyn,—Nos Galan. Erbyn i ni gyrraedd yno, yr oedd y neuadd eang wedi ei gorchuddio gyda chelyn, ac arwyddeiriau y tymor. Ac wedi “clirio’r byrddau,” yr hyn a wnaed yn bur llythrennol, daeth y Cyrnol Wood,

Dychwelasom adref yn dyrfa ddedwydd. Yr oedd y ffordd yn galed dan ein traed, a chnwd o eira gwyn newydd ddisgyn ar y meusydd. Canem ac ymgomiem bob yn ail. Sylwodd rhywun fod yn resyn na fuasai Tomos Olfyr gyda ni y noson honno, fel yr oedd ar y diwrnod cofiadwy hwnnw yn yr haf. Daethom at y Slendai, ac yr oedd cerbyd yn ymyl y fynedfa. Cerbyd y meddyg ydoedd, a deallasom fod Tomos Olfyr wedi ei daro yn wael yn ystod y prynhawn. Darfu ein hafiaeth yn y fan, a theimlem oll fod rhyw gysgod wedi disgyn ar ein llawenydd. Tybed—— ? Ond gobeithiem y byddai ein hen ffrynd yn well erbyn y bore.

PENNOD XIV.

++++

“Tomos Olfyr.”

AETH blwyddyn arall ar ei hynt. Yr oedd y Gwyliau wedi mynd drosodd; yr ysgol ddyddiol wedi ailgychwyn, a phopeth yn cymeryd ei gwrs arferol yn y Pentre. Na, yr oedd un peth yn wahanol,—yr oedd Tomos Olfyr ar ei glaf-wely, a loes i'n calon fyddai clywed ambell un yn dweyd “nad oedd yn debyg y codai o hono byth mwy.” Elai rhai o honom i edrych am dano bob dydd, ac er ei fod yn wanllyd a gwelw, derbyniai ni yn siriol. Curem yn ysgafn ar y drws, a deuai Catrin Olfyr i'w agor.

“Na, dydi o ddim gwell,” meddai. “Dowch i mewn am funud. Y mae o wedi dallt eich bod yma. Rhaid iddo fo gael y'ch gweld chi, er fod y doctor yn siarsio nad oes neb i aros yn hir. Ma' Tomos wedi mynd mor wan.”

Ac yr oedd Catrin, hithau, wedi newid yn yr wythnosau hyn. Yr oedd ei llais wedi mynd yn dyner a mwyn. Cyn hyn, gallesid meddwl nad oedd Tomos yn dda i ddim ond ei “ddwrddio;”

ond wedi iddo fynd yn sâl, agorodd rhyw ffynnon o diriondeb yng nghalon Catrin Olfyr, oedd wedi bod o'r golwg ar hyd y blynyddoedd. Nid oedd pall ar ei gofal am dano, ac er fod y cymdogion yn cynnyg eu gwasanaeth, nid oedd yn barod i'w dderbyn.

“Does neb yn dallt Tomos fel yr ydw i,” meddai.

Do, gwyliodd arno ddydd a nos, ac yr ydoedd ei gwyneb curiedig yn profi yn amlwg “na chel grudd gystudd calon.” Treiglai yr wythnosau yn araf; dechreuai y dydd ymestyn, a gwelid dail newydd yn dechreu blaendarddu ar y goeden henafol gerllaw'r Slendai,—yr hen goeden y buom yn eistedd o dani, yn ei gwmni difyr ef, ar hirdydd haf.

“Gwelais bren yn dechreu glasu,
A'i ganghennau yn yr ardd,
Ac yn dwedyd wrth yr adar,—
'Wele, daeth y Gwanwyn hardd.' ”

A phan fo Gwanwyn yn ysbryd plentyn, y mae yn gobeithio pob dim, yn credu pob dim. Credem ninnau y byddai Tomos Olfyr yn sier o “fendio” yn y Gwanwyn. A phan ddaeth adeg briallu, aethom i Goed y Barcud i'w casglu, ryw ddydd, a daethom a hwy i ystafell y claf.

“Dyma i chi fwnsied o friallu, Tomos Olfyr.”

Cododd yntau ar ei benelin yn ei wely,—

“Ie wir, mae'n dda gen i 'u gweld nhw,—hwrach,—am y tro olaf.”

“Na, Tomos Olfyr, yr ydech chi'n siwr o fendio ar y tywydd braf yma. Ac mi awn a chi

allan, un o'r dyddiau nesaf, i eistedd dan y goeden, gael i chi glywed y gog."

Gwenodd yntau arnom, ond daeth deigr yn mawr i'w lygad yr un pryd.

"Wel," meddai, "lle bynnag y bydda i, cofiwch fod yn blant da, a dowch yma i edrych am Catrin, druan."

Ond ryw fin nos, yn lled fuan wedyn, daeth rhywun i'n hysbysu fod Tomos Olfyr eisieu ein gweld. Aethom yno ar unwaith. Agorwyd y drws gan Miss Green, a sibrydodd wrthym fod ein hen ffrynd yn waelach; ei feddwl wedi bod yn crwydro drwy'r dydd, ond ei fod yn gofyn am y bechgyn. Aethom yn ddistaw i'r siamber. Yr oedd Catrin yn eistedd yn ymyl y gwely, ac yn sychu ei dagrau gyda'i ffedog.

"Dyma nhw wedi dwad, Tomos. Ydach chi yn 'u nabod nhw?"

Agorodd yntau ei lygaid, ac edrychodd arnom,—

"Newch chi ganu?" meddai.

Nid oedd canu ar ein calon y munudau hynny. Haws fuasai gennym dorri allan i wylo'n hidl.

"Canwch 'Dyma Geidwad,'" meddai drachefn.

Gwnaethom ymdrech i daro yr hen dôn, a dechreuasom ganu, er yn methu cael hyd i'n lleisiau,—

"Dyma Geidwad i'r colledig,
Meddyg i'r gwywedig rai."

Pan ddaethom at y geiriau “Diolch Iddo,” ymdaenodd gwen brydferth dros wyneb y claf. Cauodd ei lygaid, ac ymddanghosai fel un yn llithro yn dawel i freichiau cwsg.

Dyna'r olwg olaf a gawsom ar Tomos Olfyr. Ym mhlygain y bore drannoeth, daeth un o angelion y Ceidwad i'w gyrchu i'r wlad lle y mae ei holl “breswylwyr yn ieuainc, ac yn gwbl iach, a chystudd a galar wedi ffoi ymaith.”

* * * * *

Cafodd Tomos Olfyr gynhebrwng parchus. Dyna y tro cyntaf i ni yn y Pentre weld yr hyn a elwir yn “angladd milwrol.” Yr oedd Cyrnol Wood, Plas Marian, wedi gorchymyn mai felly yr ydoedd i fod. Daeth seindorf arbennig o dref y B—— i wasanaethu ar yr achlysur. Dichon nad ydoedd yn ogyfuwch a'r syniad a feddai Tomos Olfyr ei hun am *band* y *twenty-third regiment*; ond i ni yr oedd yr olygfa yn un newydd ac ardderchog iawn. Yr oedd y llenni i lawr ar bob ffenestr yn y Pentre, a phawb wedi gadael ei orchwyl,—naill ai i fynd i'r cynhebrwng, neu er mwyn ei weld yn mynd heibio. Ac yn y man, dyna'r seindorf yn dechreu chware y *Dead March*, gan symud yn araf o flaen yr orymdaith. Yr ydym wedi gwrandao y *Dead March* ar lawer adeg wedi hynny; ond ni fyddwn byth yn clywed y dernyn enaid-gynhyrfiol hwnnw heb gofio am y teimladau oeddynt yn ein meddiannu yn angladd Tomos Olfyr. Yr oedd y nawn yn dawel,—dydd o wanwyn tyner, a nodau dwys

y miwsig,—swn trymlyd y *drum*,—yn cyffwrdd rhyw linyrnau rhyfedd yn ein calon. Ymdeithiwyd felly, yn swm lleddf y gerddoriaeth filwrol, i fynwent y plwy, ac yr oedd y llannerch honno yn orlawn o edrychwyr. Dodwyd gweddillion yr hen filwr i orffwys dan gysgod yr “ywen ddu ganghennog.” Wedi mynd drwy’r gwasanaeth claddu, taniwyd nifer o ergydion gan y milwyr, a chwareuodd y *bugle* yr hyn a elwid *The Last Post*. Fel yna y cafodd Tomos Olfyr ei gladdu,—*with military honours*.

Dyna, ar un adeg, fuasai ei syniad dewisol ef ei hun; ond wedi’r cyfnewidiad ddaeth dros ei feddwl yn hwyr ei oes, dichon mai gwasanaeth symlach fuasai yn fwy cydweddol a’i deimlad. Felly, o’r hyn lleiaf, y tybiai Richard Roberts y Saer, a gwnaeth gyfeiriad penodol at y peth yn Ysgol y Llofft y Saboth dilynol,—

“Yr oeddym oll yn gwerthfawrogi y parch a dalwyd i’n hen ffrynd, Tomos Olfyr,” meddai, “ar ddydd ei angladd. Yr oedd yr holl drefniadau yn weddaidd ac urddasol. Ond yr ydym yn credu fod Tomos yn ei hen ddyddiau, wedi *listio* mewn byddin arall,—byddin yr Oen,—a’i fod wedi ’nabod ‘Cadben mawr ein hiachawdwriaeth.’ Ac y mae yn dda gennyf feddwl fod rhai o blant yr ysgol hon wedi bod yn offerynnau, yn llaw Duw, i arwain ein hen ffrynd at yr Iesu. Clywais ef yn dweyd, lawer gwaith, yn ei gystudd, mai tlawd iawn fuasai hi arno onibae ei fod wedi clywed y ‘bechgyn’ yn darllen hanes y Gŵr fu’n iachau gwas y

canwriad, ac yn dweyd, ‘Deuwch ataf fi, a mi a esmwythâf arnoch.’ Yr wyf yn falch o wybod fod Ysgol y Llofft wedi gwneyd rhywbeth, —rhywbeth go fawr, hefyd,—i Tomos Olfyr, er na fu ynnddi ei hun o gwbl. Ddarau i chwi graffu ar y bennod a ddarllenwyd yn nechre yr Ysgol heddyw? Hanes y claf o’r parlys yn cael ei gario at yr Iesu,—‘yr hwn a ddygid gan bedwar,’—meddai yr Efengylwr. Ac y mae y ‘pedwar’ hynny, pwy bynnag oeddynt, wedi cael cymeradwyaeth y Gwardwr. ‘A phan welodd efe eu ffydd hwy.’ Y mae yn bosibl i ninnau fynd a dynion at yr Iesu; ac y mae hanes Tomos Olfyr yn brawf eglur fod hynny wedi cymeryd lle. Wel, yr oedd y gwasanaeth ar ddydd ei angladd yn *grand* iawn; ond y mae yn yr Efengyl rywbeth gwell na’r *Dead March*; ac mi derfynnwn y gwasanaeth heddyw drwy ganu emyn Tomos Olfyr,—emyn y buasai yn dda gennyf iddi gael ei chanu ar lan ei fedd.”

Ac yna lediodd y pennill, a chanwyd ef y waith honno er cof am ein hen gyfaill didwyll a hoff,—

“Dyma Geidwad i’r colledig,
Meddyg i’r gwywedig rai.”

Dyblwyd y llinellau olaf eilwaith a thrachefn,—

“Diolch iddo
Byth am gofio llwch y llawr.”

Ac yn y munudau hynny, yr oeddym yn teimlo, mewn gwirionedd, mai dyna, wedi’r cwbl, oedd yn cydgordio ore â hiraeth ein calon, ac â choffadwriaeth gysegredig Tomos Olfyr.

PENNOD XV.

++++

Y Plant yn Chwalu.

N anffodus, ar ryw gyfrif, nid oes gennym yr un darlun o blant y Pentre Gwyn. Nid oedd cyfnod y “tynnu lluniau” wedi gwawrio yr adeg honno ; o’r hyn lleiaf, nid ydoedd y peth wedi dyfod i gyrraedd y bobl. Erbyn heddyw, eithriad ydyw taro ar un gwr heb fod wedi cael “tynnu ei lun” mewn rhyw ffurf neu gilydd. Ac fe fuasai yn dda gennym ninnau pe y buasai Tomos Olfyr a Chatrin, Richard Roberts y Saer a Henry Lloyd y Crydd, wedi cael “tynnu eu llun.” Yr un modd am y plant,—y bechgyn a’r genethod,—oeddynt yn gyfoedion i ni yn nyddiau ieuenctyd.

Ond, mewn ystyr arall, y mae eu darluniau yn aros yn aniflanedig. Y mae’r *photographs* gore yn llwydo yn nhreigliad amser ; ond nid felly eu darluniau hwy !

Ac wrth i mi droi dalennau *Album* Atgof, y mae’r naill a’r llall yn dyfod o fy mlaen, fel yr oeddynt yn y dyddiau gynt. Gadewch i ni syllu ar rai ohonynt. Dyma John y Ty Pella ;

efe oedd yr hynaf o honom, ac efe oedd ein harweinydd yn helyntion ein bywyd boreol. Bachgen cryf, hoew, dewr, oedd John ; a da ydoedd i ni wrth ei gynhorthwy mewn llawer ysgarmes gyda phlant y dre. Ac fel yr ydoedd yn tyfu i fyny, yr oedd pobl galla'r Pentre yn rhyw feddwl y byddai iddo ef, beth bynnag, wneyd "rhywbeth o honi" yn y dyfodol. Yr oedd iddo hanes lled hynod. Yr oeddym yn ei alw yn John y Ty Pella, ac nid wrth enw ei dad neu ei fam, fel y gwneid gyda'r gweddill o honom. Y rheswm am hynny ydoedd, nad oedd ganddo ef rieni yn y Pentre. Nid oedd wedi gweld ei dad na'i fam o gwbl. Ganesid ef mewn bwthyn gwledig. Yr oedd nant fechan,—un o nentydd Moel y Gader,—yn llifo ar i waered heibio'r drws. Yno y preswyliai ei fam ; ac am ei dad, nid oedd llawer o dda i'w ddwedyd. Dyn meddw, cwerylgar, ydoedd, a rhyw noswaith, wedi bod yn yfed yn drwm yn nhafarnau'r dre, ymosododd ar ffermwr yn y gymdogaeth, a baeddodd ef mor dost fel yr ofnid am ei fywyd. Yn y cyfamser, dihangodd Lewis Owen,—canys dyna oedd ei enw,—yn sydyn o'r fro, ac ni welwyd ef yno mwy. Cafodd ei wraig a'i baban eu gadael yn y bwthyn, ar "drugaredd y plwy."

Ond yn ddisymwth, ryw ddydd ym mis Awst, "torrodd cwmwl" ar y mynydd, ac ymchwyddodd pob nant yn llifeiriant ysgubol mewn ychydig amser. Gwnaed galanas yn y dre,—galanas a gofid am amser maith. Ad-

waenid y diwrnod hwnnw yn ei hanes fel “diwrnod y dwr mawr.” Ond digwyddodd y trychineb mwyaf yn y bwthyn ar fin y nant. Yr oedd y fam wedi mynd ar neges i dy cymydog pan dorrodd yr ystorm ar y mynydd, ac wedi gadael ei phlentyn bach yn cysgu yn ei gryd. Pan ddechreuodd y wybren ymdduo, a’r gwlaw ddisgyn yn bistylloedd o’r ffurfafen, prysurodd adref ar draws y caeau. Ond yr oedd y nant rhyngddi a’r bwthyn, a honno yn rhuthro yn gefnllif gwyllt, ewynog, heibio’r ty. Ymdrechodd ei chroesi, ond yr oedd y dwr yn rhy gryf iddi. Cipiwyd hi ymaith gyda’r lli, a *boddodd* yn ei hymdrech i achub ei phlentyn! Cododd y llifeiriant yn uwch, a rhuthrai drwy y bwthyn, gan gludo y dodrefn i’w ganlyn, ie, a’r cryd lle yr oedd y baban yn cysgu. Daeth rhywun heibio’r lle yn y man, a gwelodd y bwthyn wedi ei hanner lanw â dwfr a cherrig. Aed i chwilio am y wraig a’i phlentyn. Cafwyd hi, druan, wedi boddi yn y gwaelodion. Yna, cafwyd y cryd wedi glynnu yn dynn wrth frigau coeden oedd yn hanner blygu i ddyfroedd y nant. Ac ynddo, er syndod i’r ymchwilwyr, yr oedd y *baban*, yn fyw a dianaf! Un o’r rhai fu yn ei waredu o’r dwfr ydoedd Rhobet William, Ty Pella. Cymerodd y bychan gydag ef adre, a than ei ofal ef a Betsi William y cafodd ei fagu yn dyner a gofalus. A’r baban hwnnw oedd John Ty Pella! Nid rhyfedd fod pobl y Pentre yn coledd rhyw syniad y byddai iddo ddyfod yn

“rhywun” yn y man. Efe oedd y cyntaf o’r to hwnnw o blant i adael y Pentre. Yr oedd Mr. Jones yr Ocsiwniar wedi cael lle iddo gyda masnachwr yn un o drefi Gogledd Cymru. Bu yno am rai blynyddau, a daeth y newydd i’r Pentre ryw ddydd fod John Ty Pella yn mynd yn genhadwr! Cyn hwylio i ffwrdd i un o’r gwledydd pellennig, ymwelodd â’i hen gartref. Cynhaliwyd cyfarfod ymadawol iddo yn Ysgol y Llofft, a dywedai Richard Roberts fod hanes John yn ddigon tebyg i hanes Moses gynt,—wedi ei waredu o’r dwfr, mewn modd Rhagluniaethol iawn, a bod ei gryd wedi bod iddo yntau fel y “cawell llafrwyn” i arweinydd Israel. Da gan ei galon ydoedd fod Ysgol y Llofft wedi bod yn foddion i fagu cenhadwr, a hyderai y caffai yntau ei arddel i arwain llawer o dywyllwch ofergoeledd, i oleuni gogoneddus yr Efengyl.

Fel yna yr aeth John y Ty Pella i ffwrdd; a daeth yn un o genhadon y Groes yn yr India bell.

Gadewch i ni droi dalen arall yn *Album Atgof*. Dyma Ifan Edward, arweinydd cor y plant wrth y ffynnon. Yr oedd y Cyrnol Wood wedi cymeryd “ffansi” at Ifan, ac yn awyddus i’w gael i’r gerddi, neu i’r ystablau, yn y Plas. Ac yr oedd hynny wrth fodd calon ei rieni. “Mi geiff ddwad adre i gysgu bob nos,” meddai ei fam. Ac y mae yn bosibl ei bod hi, drwy ffydd, yn gweld yr amser pan y byddai ei bachgen yn “ben garddwr” yn y Plas. Ond nid oedd Ifan ei hun yn cymeryd

at y syniad hwnnw o gwbl. Yr oedd efe wedi gosod ei fryd ar fynd yn forwr. Sut y mae peth o'r fath yn digwydd, tybed? Nid oedd Ifan erioed wedi gweld y môr, ac nid oedd ei rieni wedi bod o olwg y Pentre Gwyn ond am ryw ddiwrnod neu ddau, yn ystod eu hoes. Tybed fod rhai o'i henafiaid wedi bod yn "bobl y môr?" Fodd bynnag, dyna oedd uchelgais Ifan Edward,—

"Aiff un i'r môr, a'r llall i'r gad,
A'r llall i dorri mawn."

Yr wyf yn cofio y diwrnod yr aeth Ifan i'r môr. Addawai ddod a llawer o bethau i'w gyfeillion o'r gwledydd tramor, pan ddychwelai adref o'i fordaith gyntaf i Awstralia. Ond ni ddaeth Ifan ddim yn ol. Collwyd y llong a'r dwylaw ar yr eigion, ac ni chlybuwyd gair o'u hanes mwy. Ond yr oedd ei fam, ar hyd yr amser, yn para i "ddisgwyl Ifan." Ac yn raddol, effeithiodd y brofedigaeth ar ei meddwl. Mynych y gwelid hi yn mynd allan o'r ty i gyfeiriad y ffynnon i "ddisgwyl Ifan." Ac yn ei chystudd olaf, dyna oedd ganddi o hyd. A phan ddaeth y diwedd, agorodd ei llygaid, a cheisiai godi yn ei gwely.

"Ma Ifan wedi dwad," meddai, "rhaid i mi fynd."

Ac felly yr hunodd. Ac yr oedd y rhai a safent o'i hamgylch yn credu fod Ifan a hithau wedi cyfarfod eu gilydd ar riniog arall fydd!

Ond rhaid i mi gau fy llyfr, er fod yma aml

i ddarlun arall rhwng ei ddail. Y mae bywyd dyn yn debyg i fywyd natur. Buoch yn edrych ar gae o wenith yn egino, ac yn tyfu. Dyna'r *crop* am y tymor hwnnw. Aiff hwnnw o'r golwg, yn y man, i roddi ei le i un arall y Gwanwyn dilynol. Felly am blant y Pentre Gwyn,—cyd-dyfodd llu ohonynt gyda'u gilydd,—tô o blant. Hwyl oedd gwrthrychau gofal, pryder, a chysuron yr aelwyd yn y cyfnod hwnnw. Ond mor fuan y cawsant eu chwalu. Dyddiau dedwydd maboed! paham yr ydych yn diflannu mor ebrwydd? “Un genhedlaeth a ä heibio,”—i roddi lle i un arall. Ac wrth i mi roddi *Album* Atgof o'm llaw y waith hon, y mae pennill,—un o Salmau Edmwnd Prys,—yn murmur drwy frig fy myfyrdodau, fel y murmurai yr awel ym mrigau Coed y Barcud gynt,—

“Duw! buost in' yn Arglwydd da,
 Ac yn breswylfa i drigo;
 O bryd i bryd, fel hyn yr aeth
 Pob rhyw genhedlaeth heibio.”

PENNOD XVI.

Edrych yn ol.

R ydym wedi bod yn syllu ar y Pentre Gwyn, ac yn ymgymysgu â'i helyntion syml fel yr oeddynt yn ymddangos i ni yn moreudddydd bywyd. Ceisiasom adfeddiannu *meddwl* ein bachgendod ; a phortreadu pobl a phethau fel yr oeddynt yn ymddangos i'n llygaid dibrofiad yn y cyfnod hwnnw. Ac yr oedd y cyfan, rywfodd, yn ein hymyl ; yr oeddym yn eu gweld, ac yn eu clywed, ac yn credu ambell funud fod dymuniad y bardd wedi ei gyflawni yn ein hanes ninnau,—

“ Gerbyd chwim amser, tro'n ol ar dy hynt,
A gad ini fod, ennyd, yn blentyn fel 'cynt.”

Difodwyd y gagendor, a daeth y pell yn agos. Ond wedi bod yng “ nghylch y gwynfyd ” hwnnw am dymor, ni a ddeffroasom, a chawsom mai *breuddwyd* oedd !

Bellach, nid oes gennym ond “ edrych yn ol,”—syllu ar y darlun o hirbell. Gwelsom arlunydd, cyn hyn, yn paentio darlun, ac wedi ei orffen, yn cilio yn ol i ben draw yr ystafell, er mwyn canfod yr argraff a wneid arno o'r fan honno. Yr ydym ninnau wedi anturio gwneyd

darlun o'r Pentre Gwyn, ac wedi ei ddelweddu gyda lliwiau plentyndod,—melyn, glas, a gwyn,—ffurfafen bore oes. Yn awr, gosodwn wastatir maith y blynyddau rhyngom ag ef. Pa fodd yr ymddengys o'r pellter? A phe buasem yn doddi darlun arall yn ei ymyl,—darlun o'r Pentre fel y mae heddyw,—y fath wahaniaeth! Y mae yr hen drigianwyr wedi diflannu, y naill ar ol y llall,—Richard Roberts y Saer, Henry Lloyd y Crydd, Richard Rees y Gof,—“eu lle nid edwyn ddim ohonynt mwy.” Un o'r rhai olaf i ymado i'r distaw dir ydoedd Mr. Jones yr Ocsiwniar. Ac ar ol ei ymadawiad ef, gellid dweyd yng ngeiriau Tennyson am ymadawiad Arthur,—

“The old order changeth.”

Y mae'r Efail yn ddistaw er's blynyddau; ac nid oes yno blant yn ymgasglu ar gyfnos gaeaf i weld y gwreichion yn dawnio ar eu hynt, ac i glywed rhu y fegin fawr. Ond ni ddymunem adael yr argraff ar feddwl neb mai math o *deserted village* ydyw y Pentre Gwyn. Nid dyna'r ffaith. Y mae'r boblogaeth wedi cynhyddu yn y cyfamser, ac adeiladau newyddion wedi eu codi at wahanol ddibenion. Ni raid i'r plant, heddyw, fynd drwy wlaw a dryghinoedd i ysgol y dre, oherwydd y mae yno ysgol ac athraw trwyddedig yn y Pentre Gwyn. Y mae Ysgol y Llofft wedi rhoddi lle i addoldy bychan hardd, yn yr hwn y cynhelir gwasanaeth bob Saboth. Ni raid i'r pentrefwyr

fynd i Ffynnon Dolafon i gyrchu dwr, oherwydd y mae y nwydd gwerthfawr hwnnw yn llifo trwy bibellau i bob ty yn y Pentre. Hefyd, y mae'r gwaith nwy wedi cyrraedd yno, ac yn peri i'r lle, pan ddelo'r nos, ymddangos yn fwy "goleuedig" nag yr ydoedd gynt. Y mae'r Slendai, hefyd, wedi eu cau, canys nid oes neb yn cyfaneddu ynddynt. Dichon fod rhyw drefn arall, a gwell, o bosibl, i ofalu am y tlodion. Ond y mae'r cyfnewidiad mwyaf amlwg wedi cymeryd lle ynglŷn â'r tai lle y cawsom ein magu. Yn y cyfnod hwnnw, deuai llythyr wedi ei gyfeirio, dyweder, i—

*Mrs. Jane Jones,
Pentre Gwyn.*

Dyna'r oll. Ac os byddai yno ddwy o'r un enw, elai y llythyr-gludydd i dy un ohonynt, ac wedi iddi hi ei agor a'i ddarllen, dywedai,—

"Nid i mi y mae hwn. Llythyr ydi o i wraig William Jones, oddiwrth ei chefnder yn Lloeger."

Ac wedi i honno ei gael, ni byddai yn teimlo un ias o ddigter am ei fod wedi ei agor, oherwydd byddai hithau, yn ei thro, ond odid, yn gwneyd yr un peth! Ond yn awr, y mae hynny wedi ei newid; a phe y deuai y cyfryw lythyr yno heddyw, y mae yn fwy na thebyg y buasai wedi ei gyfeirio fel hyn,—

*Mrs. Jane Jones,
3 Meadow Street,
Pentre Gwyn.*

A phe digwyddai i rywun “ agor ” llythyr yn No. 5, a hwnnw wedi ei gyfeirio i No. 3, nid wyf yn tybied yr ystyrid y trosedd yn un hawdd ei faddeu. Fel yna y mae yr hyn a elwir yn *etiquette*,—peth na wyddem ni ddim am dano,—wedi cyrraedd y Pentre Gwyn.

Ac yr oeddwn yn sylwi, pan fum yno y tro diweddaf, fod enwau y plant wedi mynd dan gyfnewidiad o'r un nodwedd. Nid oedd neb yn cael ei adwaen wrth yr enw “ Thomas Gwen Jones,” neu “ Morus Catrin Hughes.” Yr oedd y naill wedi dyfod yn “ Thomas Arthur,” a'r llall yn “ Morus Llewelyn,”—prawf arall o gynnydd gwareiddiad a datblygiad cymdeithasol.

Ond er yn llawenychu yn y pethau hyn a'u cyffelyb, yr oedd, ac y mae ynnof hiraeth am yr hen amseroedd. Nid oes yno neb yn awr yn mynd i Foel y Gader i hel llus, neu dan orfod mynd i Goed y Barcud i “ hel priciau tân.” Ac nid oes neb yn ymgasglu i weithdy'r cryddion gyda'r nos, i ddysgu Solffa.

Ond dyna'r pethau oedd yn gwneyd bywyd mor ddifyr yn y Pentre Gwyn, ar un cyfnod, yn y ganrif o'r blaen! Ac wrth “ edrych yn ol ” drwy niwl y blynyddau, y maent yn ymrithio yn ddistaw i'r darlun, a rhyw oleuni tyner yn pelydru arnynt,—goleuni breuddwydion. Dichon fod y goleuni hwnnw wedi eu gweddnewid, a'u gogoneddu oll. Diau fod dyddiau anifyr, a throion anhyfryd a siomedig, yn dod, yn awr ac eilwaith, yn y cyfnod

dedwydd hwnnw. Ond y mae y cyfryw ddyddiau wedi diflannu yn llwyr o lyfr ein coffadwriaeth. Yr hyn sydd yn aros ydyw, y dyddiau braf clærwynion, megis y dyddiau hynny pan fyddem yn dyrfa ddedwydd yng nghanau “derwen fawr” Coed y Barcud, a’r awel yn suo yn y dail. Ac os anghofiaf di,—Ffynnon y Ddol,—anghofied fy neheulaw ganu! Ie, *canu* yr oeddym yn y llannerch honno, ac nid oedd un nodyn lleddf wedi dod i delyn bywyd.

Ust! Dyna’r plant wedi cyfarfod ar bryn-hawn hafaidd, wrth y ffynnon. Y mae’r blodau ar y drain, a’r dolydd dan gnwd o wair, a hwnnw yn ymdonni o flaen yr awel. Mae’r piseri dwr wedi eu llenwi, ac Ifan Edward yn sefyll ar y dorlan las i arwain “cor y plant.” Mor beraidd ydyw eu lleisiau! Mor brydferth yr olygfa! Machluda’r haul yn araf dros Goed y Barcud, a’i ddiluw aur yn gorchuddio bryn a dol. A’r plant yn canu!—

“Gawn ni gwrdd?
 Gawn ni gwrdd?
 Gawn ni gwrdd tu draw i’r afon?
 Gawn ni gwrdd tu draw i’r afon?
 Lle mae’r tonnau’n dawel mwy!”

Gan yr un Awdwr,—

“ORIAU HAMDDEN:”

Yng nghwmni Awduron a Llyfrau,
Amlen Gref, 6^{CH}.

“CAMRAU LLWYDDIANT:”

Trem ar Fwyd Dewi Arfon,
Llian, 6^{CH}.

“ORIAU GYDAG ENWOGION:”

Gyda Darluniau,
Amlen Gref, 6^{CH}.

I'w cael oddiwrth . . .

HUGHES A'I FAB, GWRECSAM,
a chan y Llyfrwerthwyr.

LLYFRAU GWOBWRWYON I BLANT.

Dull Deniadol a'r Dull Goreu i Ddysgu Cymraeg i'r Plant yn yr Ysgol Ddydd ac ar yr Aelwyd Gartref.

LLWYDDIANT Y TEGAN-LYFRAU (TOY BOOKS).

Dim yn gyffelyb iddynt yn y Gymraeg o ran Mater, Darluniau na Gwisg.

Cyfres Ysgol y Plant Bach. Gyda DARLUNIAU LLIWIEDIG.

BORE BYWYD, 2c.

DOF A GWYLLT, 2c.

CARTRE' IFOR, 2c.

DYGWYL YN YR HAFOD,
2c.

ENWAU PETHAU CYFF-
REDIN, 3c.

MYFANWY YN Y WLAD, 3c.

TYDDYN DEDWYDD, 4c.

CHWEDL A CHWARE, 4c.

DYDDIAU'R HAF, 6c.

DYDDIAU DIFYR, 6c.

Trwy'r Post, 1g. yr un ychwanegol.

Mae yr uchod yn hollol newydd.

HEFYD, CYFRES MEBYD.

PWY YDYW PWY, NEU HOFF GAN BLANT.

PWFF, PWFF, NEU TAITH I LAN Y MOR GYDA'R TREN.

Plyg mawr, 3c. yr un, trwy'r Post, 4c.

HWIAN GERDDI CYMRAEG F'EWYRTH HUW: Gyda Darluniau hardd, Llythyren fras, 3c.; trwy'r Post, 4c.

 Mae y llyfrau hyn yn rhwym o *anwylo* y Gymraeg i'r plant. Gofynner i Lyfrwerthwr am geisio rhai i chwi.

Hanesion Ysgrythyrol.

Cyfres Newydd o Lyfrau i Blant, gyda 4 o Hanesion a 4 o Ddarluniau Lliwiedig—tudalen llawn—ym mhob llyfr. Darlun prydfarth ar yr amlen. Ceiniog yr un.

I.—HEN HANESION HOFF: Y Forwyn Fach Gaeth, Galwad Samuel, Elias a'r Wraig Weddw, Moses Bach.

II.—Y SARFF BRES: Offrwm Noah, Abraham yn aberthu Isaac, Cyfyngder Jacob, Y Sarff Bres.

